

พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่นนิยม” และ “ภูมิภาคนิยม” ในอีสาน ช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475*

ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

คำว่า “ท้องถิ่นนิยม (Localism)” และ “ภูมิภาคนิยม (Regionalism)” เป็นคำที่มีการกล่าวถึงกันมากในสังคมไทยโดยเฉพาะช่วงหลังทศวรรษ 2500 และเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในช่วงหลัง 14 ตุลาคม 2516 ซึ่งมีการศึกษาเรื่องนี้กันมาก อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่าที่มาของเรื่องนี้ส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับภูมิภาคอีสานและนักการเมืองอีสานด้วย โดยเฉพาะช่วงก่อน 2500 ข้อกล่าวหาที่รุนแรงของรัฐบาลขณะนั้นมีต่อนักการเมืองอีสานก็คือ กบฏแบ่งแยกดินแดน และรัฐบาลได้เริ่มตระหนักว่ากิจกรรมทางการเมืองของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) อีสานอาจจะคุกคามความมั่นคงของประเทศได้ จนมีผลทำให้ผู้นำรัฐบาลในช่วงยุคหลัง 2500 ได้เล็งเห็นความจำเป็นที่จะจัดการและแก้ไขปัญหของภาคอีสานขึ้น

เพื่อชี้ให้เห็นถึงปัจจัยพื้นฐานในการรวมกลุ่มของ ส.ส.อีสานในช่วงสองทศวรรษแรกของระบอบประชาธิปไตย อันเป็นช่วงที่ ส.ส.อีสานถูกกล่าวถึงมากที่สุดช่วงหนึ่งในประวัติศาสตร์การเมืองไทย เนื้อหาในบทความนี้จะกล่าวถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น

นิยม” และ “ภูมิภาคนิยม” ในอีสานช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 อันจะทำให้เห็นถึงปัจจัยสำคัญของการก่อตัวของสำนึกในท้องถิ่นและภูมิภาค ซึ่งจะส่งผลต่อการรวมกลุ่มของ ส.ส.อีสานในเวลาต่อมา

1. สภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากร และการคมนาคมในอีสานที่มีผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อีสาน

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน เป็นภาคที่มีขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 170,226 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 1 ใน 3 ของประเทศ ส่วนขอบเขตและลักษณะภูมิประเทศของอีสานก่อนไปทางสี่เหลี่ยม ตรงขอบๆ สูงเป็นสัน กลางบุ่มเป็นแอ่ง มีเทือกเขาภูพานซึ่งทอดยาว

* (บทความชิ้นนี้ดัดแปลงมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง “การรวมกลุ่มทางการเมืองของ ส.ส. อีสาน พ.ศ. 2476-2494” ที่เสนอต่อภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

เป็นแนวตะวันออกเฉียงใต้ไปตะวันตกเฉียงเหนือที่เป็นสันแบ่งอีสานให้เป็น 2 แอ่งใหญ่ ทางเหนือเรียกว่าแอ่งสกลนคร และทางใต้เรียกว่า แอ่งโคราช (พิสิฐเจริญวงศ์, 1985: 13) โดยมีเทือกเขาตงพญาเย็นและเทือกเขาเพชรบูรณ์กั้นออกจากภาคกลาง (ซึ่งส่งผลให้บริเวณอีสานในสมัยก่อน พ.ศ. 2443 ที่รถไฟจะมาถึงนครราชสีมา ค่อนข้างปลอดภัยจากศูนย์อำนาจกลางจากกรุงเทพฯ) และยังมีเทือกเขาพนมดงรักกั้นออกจากภาคที่ราบต่ำประเทศกัมพูชา ทำให้พื้นที่ของภาคกลางเฉียงไปทางตะวันออก แม่น้ำสายสำคัญของภาคจึงมีต้นน้ำอยู่ในเขตภูเขาทางด้านตะวันตกและด้านใต้ไหลไปทางตะวันออกลงสู่แม่น้ำโขง ซึ่งแม่น้ำโขงนี้ถือว่าเป็นสายน้ำที่สำคัญสำหรับคนสองฝั่งโขงที่มีสายสัมพันธ์เชื้อชาติและวัฒนธรรมเดียวกัน และขณะเดียวกันแม่น้ำสายนี้ยังเป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างลาวกับไทยอีกด้วย

สำหรับลุ่มน้ำที่สำคัญในภาคอีสานก็คือ ลุ่มน้ำโขง ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งจัดได้ว่าเป็นลุ่มน้ำที่สำคัญยิ่งในการหล่อเลี้ยงภาคอีสาน รวมทั้งมีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของคนในดินแดนแถบนี้ นับตั้งแต่สมัยโบราณก็ได้มีการตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่มๆ ตามลุ่มน้ำ¹ เหล่านี้ รวมทั้งชาวลาวลุ่มต่างๆ ที่ได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอีสานก็มีลักษณะเดียวกัน ดังรายงานอุปราชาภาคอีสาน ความว่า (กจช.ม.ร.6 ม/12 รายงานของอุปราชาภาคอีสานกราบเรียน เจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย 18 กันยายน 2465)

"...เคยมีเสียงกล่าวกันว่าพวกลาวๆ ชอบอยู่กันเป็นกลุ่มใหญ่ๆ จนที่ใกล้ๆ บ้าน อันพอจะหาหนำได้หมดไม่พอแก่คน... การที่ผู้คนมั่วสุมกันเป็นกลุ่มหมู่ใหญ่นั้น ก็ด้วยอาศัยน้ำหนองหรือลำน้ำด้าน ซึ่งเรียกว่าตะกุด คงเป็นอันว่าเกี่ยวกับความกันดารน้ำนั้นเองไม่ใช่เพราะเหตุอื่น..."

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสภาพภูมิศาสตร์มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของคนในอีสานให้อยู่เป็นกลุ่ม ซึ่งการตั้งถิ่นฐานเป็นกลุ่มๆ ตามกุด หนอง และลุ่มน้ำต่างๆ นี้ น่าจะส่งผลต่อการเกิดท้องถื่นนิยมในกลุ่มของตน และ หรือน่าจะส่งผลต่อการก่อให้เกิดสำนึกของคนลุ่มน้ำเดียวกันก็เป็นได้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ภาคอีสานจะมีแม่น้ำสำคัญๆ แต่ภาคอีสานก็ยังประสบปัญหาที่สำคัญยิ่งคือ ปัญหาน้ำท่วมและฝนแล้ง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากสภาพภูมิศาสตร์ของอีสานที่ค่อนข้างจะมีข้อจำกัด โดยเฉพาะลักษณะทางกายภาพของแม่น้ำสายสำคัญ คือ แม่น้ำชีและแม่น้ำมูล ที่มีลำขวางจากภาคตะวันตกไปยังตะวันออก เนื่องจากมีเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาดงพญาเย็นกั้นเป็นขอบอยู่ทางด้านตะวันตก กับเทือกเขาชันกำแพง เทือกเขาดงรักกั้นอยู่ทางตอนใต้ ดังนั้นแม่น้ำส่วนใหญ่ซึ่งมีต้นน้ำอยู่ในเขตภูเขาทางด้านตะวันตกและด้านใต้จึงไหลไปทางตะวันออกลงสู่แม่น้ำโขงเกือบทั้งสิ้น นอกจากนี้จากสภาพภูมิศาสตร์เช่นนี้เองทิศทางของลำน้ำจึงมีแนวทางขนานกับตีแปรสขัน เมื่อฝนตีแปรสขันตกจึงตกทั้งลุ่มน้ำ ประกอบกับโครงสร้างของแผ่นดินไม่อุ้มน้ำ และชั้นล่างเป็นหินดินดานที่น้ำซึมไม่ได้ ทำให้น้ำไหลลงมากในลำน้ำต่างๆ อย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดน้ำท่วมฉับพลันในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำสายใหญ่ แต่เมื่อฝนขาดช่วงเป็นระยะเวลาาน น้ำก็ขาดตามไป

¹ จากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่ามีชุมชนโบราณกระจายอยู่บริเวณทั้งสองแอ่งโดยอยู่ตามลุ่มน้ำสำคัญ ของอีสานเป็นจำนวนมาก เช่น กลุ่มวัฒนธรรมบ้านเชียงในแอ่งสกลนครสามารถแบ่งได้เป็น 7 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มลำน้ำสวย กลุ่มต้นน้ำห้วยด่าน กลุ่มแม่น้ำสงครามตอนบน กลุ่มห้วยหลวงและแม่น้ำสงคราม กลุ่มหนองหานกุมภวาปี กลุ่มห้วยยม ห้วยปลาทางตอนบน ลำห้วยสาขาของแม่น้ำสงคราม และกลุ่มห้วยศาลจอด นอกจากนี้ยังมีกลุ่มลุ่มน้ำชี กลุ่มลุ่มน้ำมูลตอนบนหรือกลุ่มพิมาย และกลุ่มลุ่มน้ำชีตอนล่างและแม่น้ำมูลตอนล่างอีกด้วย (ชลิต ชัยครรชิต, 2541: 21-58).

ด้วยทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำทั้งในช่วงขาดฝนและ
ฤดูแล้ง สภาพการณ์ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดปัญหาเรื่องน้ำ
ในภาคอีสาน ดังจะเห็นได้จากรายงานของอุปราชภาค
อีสานถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่า (กจช.ม.ร.6 ม/
12 รายงานอุปราชภาคอีสาน...)

“ด้วยท้องที่ภาคอีสานเท่าที่ข้าพเจ้าได้ไปเห็นและ
ได้เคยสังเกตมาแล้ว ความต้องการที่เป็นหลัก
สำคัญมีอยู่ใน 2 ประการคือ น้ำอย่าง 1 ทางอย่าง
1 ถ้าจัดบำรุงใน 2 อย่างให้ดีขึ้นได้เพียงไรก็จะนำ
ซึ่งความจำเริญ...ในเรื่องน้ำ นอกจากที่อุบลแล้ว
นับว่ากันดารมาก แม้ขุดบ่อก็ไม่ใครได้นำหรือได้
น้ำที่ไม่บริสุทธิ์มีรสเค็มกร่อยเสียเป็นพื้น จักต้อง
ปิดท่อกันน้ำในที่ลุ่มลาดห้วย ทนงคลองเขินให้
ขังน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี ยิ่งได้มากแห่งเพียงไรก็ยัง
เป็นการดี...”

นอกจากปัญหาเรื่องน้ำแล้ว ในภาคอีสานยัง
ประสบปัญหาเรื่องคุณภาพของดินอีกด้วย คุณภาพ
ของดินโดยทั่วไปในภาคอีสานมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ
เป็นดินหิน ดินทราย และดินแดง ซึ่งเก็บความชุ่มชื้น
ได้น้อยไม่เหมาะสมต่อการเพาะปลูก นอกจากปัญหา
ดินมีคุณภาพต่ำแล้วภาคอีสานยังมีดินเค็มกว่าทุกๆ ภาค
ทั้งนี้เพราะภาคอีสานเคยเป็นทะเลมาก่อน และได้พื้น
ดินอีสานมีเกลือหินเป็นจำนวนมากอีกด้วย (ดูประสิทธิ์
คุณรัตน์, 2530) ดังนั้นเมื่อมีปัญหาเรื่องน้ำและดิน
เช่นนี้จึงพบว่าสภาพการทำนาไม่ได้ผลในภาคอีสานเป็น
ปัญหาที่มีมานาน ดังเช่น รายงานการเดินทางการสืบ
สวนการทำนาของราษฎรความว่า (กจช.ม.ร.6.ม/14
ราชปลัดทูลฉลองกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุน
สมมตอมรินทร์ 14 มกราคม ร.ศ.129)

“...การทำนาของราษฎรในมณฑลอีสานขณะนี้ไม่ใคร่

จะได้ผลทั่วถึงกัน บางแห่งทำได้มากบางแห่งทำได้น้อย
บางแห่งทำไม่ใคร่จะได้ทีเดียว... ส่วนราษฎร
ซึ่งอยู่ตามชายเขตรที่ทำนาได้น้อยได้จัดหาของป่า
เช่นไม้ไผ่ ชัน น้ำมัน แลห้วยมาแลกเปลี่ยนเข้า
เปลือกเข้าสารจากผู้ที่มีข้าวอยู่เสมอ ถ้าผู้ที่มีข้าวไม่
จำหน่ายเข้าออกไปนอกเมืองแล้วก็พอที่จะแลกเปลี่ยนกันไปได้...”

หรือ (กจช.ม.ร.6.ม/14 รายงานของราชปลัดทูลฉลอง...)

“การทำนาในเขตร แขวงเมืองเลยราษฎรทำไม่ได้
ผลติดๆ กันมาถึง 3 ศกแล้ว ราษฎรพากันอพยพ
ละทิ้งถิ่นฐานบ้านเรือนไปอยู่เสียในท้องที่อื่นเสีย
เป็นอันมาก จนกระทั่งทำให้บ้านเมืองเงียบเหงาค้าย
บ้านร้าง เป็นที่น่าสลดใจอย่างยิ่ง ทั้งนี้ เป็นเพราะ
อดเข้าแลฝนแล้งทำนาไม่ได้... จึงพากันระส่ำระสาย
ไปหาที่ๆ เข้ามีราคาถูกและหาที่ทำนา..”

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ปัญหาเรื่องทรัพยากรดินและ
น้ำเป็นปัญหาสำคัญของอีสานซึ่งมีผลต่อการเคลื่อนย้าย
แรงงานของชาวอีสาน อย่างไรก็ตามแม้อีสานจะมี
ปัญหาเรื่องดินและน้ำ แต่ทรัพยากรของอีสานที่ศูนย์
อำนาจกลางของรัฐไทยรู้จักกันดีในอดีตและเป็นพันธะ
ที่หัวเมืองอีสานมีต่อราชสำนักกรุงเทพฯ ก็คือการส่ง
ส่วยทั้งในรูปของสินค้าและแรงงาน และจากการศึกษา
พบว่า หัวเมืองอีสานนั้นเป็นแหล่งส่งส่วยที่มีความ
สำคัญทางด้านเศรษฐกิจต่อกรุงเทพฯ อย่างมาก เพราะ
มีทั้งประชากรและของป่าที่สำคัญ ได้แก่ ช้าง ม้า
แก่นสน ยาง ปีกนก นอระมادت งาช้าง ขี้ผึ้ง ก่ายาน
ครั้งดิบ ผลเร็ว กระวาน นอกจากนี้ยังมีส่วยที่ได้จาก
การเพาะปลูก เช่น ป่านปอ ผ้าขาว ไหม ฯลฯ รวมทั้ง
ประชากรหรือแรงงานอีสานก็เป็นทรัพยากรที่มีค่า
นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังตัวอย่างในอดีตที่ราช

สำนักกรุงเทพ ได้กำหนดการส่งส่วยและการเกณฑ์
แรงงานของหัวเมืองในภาคอีสาน เช่น ในสมัยรัชกาล
ที่ 1 กำหนดให้เมืองอุบลฯ เสียส่วยผึ้ง 2 เลกต่อเบ็ย
น้ำรัก 2 ขวดต่อเบ็ย ป่าน 2 เลกต่อขอด² (เติม
วิภาคย์พจนกิจ, 2530ก: 115) ในสมัยรัชกาลที่ 2 เมือง
ยโสธรแรกตั้งผูกส่วยน้ำรัก 2 เลกต่อเบ็ย ป่าน 2 ขวด
ต่อ 10 บาท ในสมัยรัชกาลที่ 3 เมืองท่าขอนยางเมื่อ
ตั้งเมืองผูกส่วยผลเร็วในจำนวน 407 คนเป็นผลเร็วสี่
สิบหาบ คิดหาบละ 5 ตำลึง รวมเป็นเงินส่งแทนผล
เร็วปีละ 10 ชั่ง (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อม, 2516: 44)
เป็นต้น

ส่วนประชากรของภาคอีสานนั้นก็พบว่า เป็นแหล่ง
กำลังพลที่สำคัญนับตั้งแต่สมัยธนบุรีแล้ว ดังเช่น ใน
ปี พ.ศ. 2321 พระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระ
เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพยกไปทางบก
สมทบกับกำลังเกณฑ์เมืองสุรินทร์ ชุขันธ์ สังขะ เพื่อ
ไปตีจำปาศักดิ์ (ประชุมพงศาวดารเล่ม 3, 2506: 206)
ในปี พ.ศ. 2334 เกิดกบฏอ้ายเชียงแก้วที่จำปาศักดิ์ผู้
ที่ปราบ คือกลุ่มเมืองอุบลฯ และยโสธร หรือในปี พ.ศ.
2380 กำลังพลในหัวเมืองอีสานถูกเกณฑ์ไปในเมือง
พระตะบอง ดังนี้ จำนวนคนหัวเมืองนครราชสีมา
2,000 ถึง 1,600 ยิง 400 เมืองเขมราช 300 ศรีสะเกษ
500 เดชอุดม 300 สุวรรณภูมิ 1,000 ยโสธร 300
ขอนแก่น 300 ร้อยเอ็ด 500 อุบลฯ 500 (ประชุม
พงศาวดารเล่ม 42, 2512: 131)

นอกจากการเกณฑ์กำลังพลแล้วยังพบว่า หัวเมือง
อีสานมีหน้าที่เป็นแรงงานให้แก่รัฐ เช่นขุดคลอง สร้าง
วัด ก่อกำแพง ฯลฯ ซึ่งอาจเข้าไปช่วยทำงานในราชธานี
หรือในหัวเมืองตามแต่จะสั่งการมา ดังในปี พ.ศ. 2412
ได้มีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์คนเมืองสุรินทร์
ชุขันธ์ สังขะ ศรีสะเกษ เดชอุดม ไปทำอิฐก่อกำแพง
เมืองปราจีนบุรี (ประชุมพงศาวดารเล่ม 3, 2506: 283)
นอกจากนี้หัวเมืองอีสานหากถึงคราวสงครามยังถูกเกณฑ์

เสบียงอาหาร อาวุธ ฯลฯ เพื่อใช้ในราชการสงคราม
อีกด้วย ในปี พ.ศ. 2374 ได้มีท้องตราให้เจ้าเมือง
ยโสธร ได้รวบรวมข้าวจากเมืองคำทองใหญ่ 191 ถัง
เมืองสารวัน 142 ถัง เมืองยโสธร 2,000 ถัง เมือง
อุบล 1,587 ถัง (หอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาล
ที่ 3 จ.ศ.1193)

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่า ทรัพยากรใน
อีสานโดยเฉพาะทางด้านประชากรนี้แม้ภายหลังยกเลิก
ระบบไพร่และทาสในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวแล้ว ประชากรของอีสานก็ยังคงเป็นแรงงาน
ที่สำคัญยิ่งของสังคมไทยเพราะปรากฏว่า เมื่อภาค
กลางเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขาย ทำให้แรงงานในครัว
เรือนไม่เพียงพอต่อการผลิต ดังนั้นแรงงานจ้างจึงเกิด
ขึ้น ซึ่งการจ้างแรงงานในหมู่ชาวนาด้วยตนเองนั้นน้อย
มาก ประกอบกับการจ้างแรงงานในภาคกลางเองก็มี
ปัญหาหลายประการ ดังนั้นแรงงานอีสานจึงเป็นสิ่ง
จำเป็นสำหรับชาวนาในภาคกลางทั่วไป โดยเฉพาะ
เขตรังสิตพบว่า ต้องจ้างแรงงานในการทำนาเกือบทั่วไป
ทั้งนี้เพราะแรงงานอีสาน (หรือ ลาว ซึ่งเป็นคำเรียกใน
เอกสาร) ทำงานได้ดีในเรื่องการใช้แรงงานดีกว่าแรงงาน
คนภาคกลาง และการกินอยู่ตลอดจนค่าจ้างก็ถูกและ
ง่ายต่อการควบคุม แรงงานเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจาก
มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน นอกจากรับจ้างทำนา

² เป็นลักษณะนามภาษาอีสานหมายถึงขมวด หรือผูกไว้

³ ส่วนสาเหตุของการอพยพแรงงานนั้นมีหลายสาเหตุ นอกเหนือ
จากสาเหตุเรื่องน้ำไม่อุดมสมบูรณ์แล้ว (ดูในรายงานของอุปราชภาค
อีสานที่ได้กล่าวถึงปัญหาหน้าในอีสาน ใน กจช.ม.ร.6 ม/12 รายงาน
ของอุปราชภาคอีสาน...) สาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งนั่นก็คือ เนื่อง
มาจากความต้องการเงินตรา ส่วนหนึ่งน่าจะเนื่องมาจากเพื่อนำมาจ่าย
เป็นเงินค่าราชการให้แก่รัฐซึ่งมีการเรียกเก็บในอัตราที่แตกต่าง
กันตามแต่ละท้องที่ระหว่าง 3-6 บาทในมณฑลนครราชสีมา อุดร
และมณฑลอีสาน (กจช.ร.5 น.3.2ก/36 หนังสือกรมหลวงนครสวรรค์
ฤทธิ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ถึงพระรัชฎาภิเศก เจ้ากรม
สรรพากร วันที่ 15 ธันวาคม ร.ศ.123).

แล้ว ยังมีแรงงานของคนอีสาน³ ที่รับจ้างทำงานอย่างอื่นอีก เช่น ตัดฟัน ทำทางรถไฟ เป็นต้น (ทวีศิลป์ สืบวัณณะ, 2521: 135-154)

จะเห็นได้ว่า ทรัพยากรที่สำคัญยิ่งของอีสานก่อนทศวรรษ 2470 ก็คือ ทรัพยากรทางด้านประชากร ในฐานะที่เป็น “แรงงาน” หรือเป็นกรรมกร ซึ่งถือว่าเป็นชนชั้นระดับล่างของสังคม ด้วยเหตุนี้เมื่อชาวอีสานได้มีปฏิสัมพันธ์กับคนในท้องถิ่นอื่นๆ โดยเฉพาะในภาคกลางและกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่มีปฏิสัมพันธ์ในฐานะเป็นผู้ใช้แรงงานหรือกรรมกร ทำให้ฐานะทางสังคมของชาวอีสานเมื่อมาอยู่ในท้องถิ่นดังกล่าวไม่ได้รับการยกย่องเท่าเทียมกับคนในท้องถิ่นนั้น การปะทะสังสรรค์กับคนต่างวัฒนธรรมและต่างถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งของการก่อให้เกิดสำนึกของท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยมในเวลาต่อมา

สำหรับทางด้านคมนาคมระหว่างอีสานกับลาวและกรุงเทพฯ ในสมัยก่อนที่รถไฟจะมาถึงอีสานในปี พ.ศ. 2443 นั้น พบว่า ลักษณะภูมิประเทศภายในอีสานส่วนใหญ่เป็นที่ราบลอนตื้น (Rolling Plain) ที่แห้งแล้งในฤดูแล้งและน้ำท่วมในฤดูฝน รวมทั้งมีป่าดงดิบและเทือกเขากั้นอยู่รอบดินแดน จึงทำให้การคมนาคมภายในอีสานสมัยนั้นเป็นไปด้วยความยากลำบาก การคมนาคมส่วนใหญ่จะอาศัยทางบกเป็นหลัก ทั้งนี้เพราะแม่น้ำลำธารในภาคอีสานส่วนมากจะเป็นแม่น้ำตื้นๆ และมีน้ำเฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น (ชลิต วิพัตนะพร, 2529: 20) นอกจากนี้ในช่วงหน้าฝนการเดินทางยังลำบากเนื่องจากเส้นทางเต็มไปด้วยโคลนตม และเป็นทางเกวียน ซึ่งจะใช้ได้เฉพาะหน้าแล้งเท่านั้น ส่วนเส้นทางที่สำคัญคือ จากเมืองนครราชสีมาไปเมืองหนองบัวลำภู และต่อไปยังหนองคาย จากนั้นสามารถอาศัยการเดินทางเรือในแม่น้ำโขงเดินทางต่อไปยังเวียงจันทน์และหลวงพระบางได้ ส่วนการติดต่อกับทางกรุงเทพฯ เดิมนั้นมีเส้นทาง 2 เส้นทางคือ เส้นทางจากกรุงเทพฯ-นคร

ราชสีมา เดินทางเรือไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงสระบุรี แล้วเดินทางบกผ่านดงพญาเย็น (ดงพญาไฟ) มาถึงนครราชสีมา จากนั้นจะมีเส้นทางติดต่อกับหัวเมืองอื่นๆ ในภาคอีสานและอาณาจักรลาว ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทาง จากกรุงเทพฯ-อุบลฯ เดินทางน้ำไปตามคลองแสนแสบ คลองบางขุนากจนถึงปราจีนบุรี แล้วเดินทางบกไปอรัญประเทศ ศรีโสภณ สุรินทร์ ศรีสะเกษและอุบลราชธานีตามลำดับ เส้นทางสายนี้ส่วนใหญ่เจ้าหน้าที่ราชการจากกรุงเทพฯ ใช้เดินทางเพราะปลอดภัยจากไข้ป่าและสามารถนำอาวุธหรือสัมภาระไปได้สะดวก (เกื้อกุล ยืนยงอนันต์, 2519: 30-32) สำหรับกิตติศัพท์ของไข้ป่า นั้นอาจเห็นได้จากบันทึกของเจมส์ แมกคาร์ธี ที่เดินทางเข้ามาในภาคอีสานในช่วงที่กำลังสร้างทางรถไฟ ซึ่งปีที่เดินทางมาขึ้นคือปี พ.ศ. 2427 กล่าวถึงเส้นทางจากสระบุรีไปโคราช (แมกคาร์ธี, 2526: 68) ไว้ว่า

“ไม่มีที่ใดน่าสนใจเป็นพิเศษ นอกจากดงพญาไฟ ซึ่งมีชื่อว่าความไข้รุนแรงอย่างยิ่ง ระหว่างสร้างทางรถไฟคนงานชาวจีนตายไปนับร้อยและกว่าจะเสร็จก็คงต้องตายอีกหลายราย”

จะเห็นได้ว่า การติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับอีสานจะเป็นไปด้วยความยากลำบาก จึงเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้หัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสานได้รับสิทธิในการปกครองตนเอง โดยกลุ่มชาวลาวจะมีรูปแบบการปกครองตามอย่างวัฒนธรรมเดิมของล้านช้าง ส่วนหัวเมืองอีสานตอนใต้แถบเขมรป่าดง และแถบพินาย นครราชสีมาจะเป็นแบบราชสำนักกลางนับตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว

อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2443 เส้นทางรถไฟก็มาถึงนครราชสีมาด้วยจุดประสงค์พื้นฐานคือ เพื่อที่จะสนับสนุนการเข้ามาจัดการการปกครองในภูมิภาค

หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงของกรุงเทพฯ นั้นเอง แต่รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ก็มีจุดมุ่งหมายทางด้านเศรษฐกิจอยู่ด้วยเช่นกัน ครั้นต่อมาเมื่อฝรั่งเศสวางแผนจะสร้างทางรถไฟเชื่อมบริเวณชายแดนเขมร-ไทย บริเวณช่องเม็กไปยังพระตะบอง เพื่อประโยชน์ทางด้านการค้าขายทำให้รัฐบาลไทยรีบตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายแยกจากนครราชสีมาไปสู่แหล่งสินค้าที่สำคัญในมณฑลอีสาน ได้แก่ นางรอง บุรีรัมย์ สุรินทร์ สังขะ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี โดยเริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2460 และในปี พ.ศ. 2473 การรถไฟก็มาถึงอุบลราชธานี (อุรลัทธินันท์ สิริบุตธ, 2526: 179 และชุมพล แนวจำปา, 2528) ส่วนเส้นทางอื่นๆ ก่อนปี พ.ศ. 2475 ไม่ปรากฏว่าได้มีการก่อสร้างแต่อย่างใด ดังนั้นเส้นทางรถไฟสายดังกล่าวจึงเป็นเส้นทางที่สำคัญเส้นทางเดียวซึ่งภูมิภาคอีสานได้ใช้ในการติดต่อระหว่างอีสานกับกรุงเทพฯ ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2475

2. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ลาวและอีสาน และภูมิหลังของคนกลุ่มต่างๆ ในอีสานที่มีผลต่อการก่อตัวของ “ท้องถิ่นนิยม” และ “ภูมิภาคนิยม” อีสาน

2.1. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ลาว

ประวัติความเป็นมาของลาวน่าจะเริ่มต้นประวัติศาสตร์ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แต่ไม่อาจหาหลักฐานทางด้านโบราณคดีที่แน่ชัดได้ นอกจากตำนาน นิทาน นิยาย เท่านั้น (ชวัช ปุณโณทก, 2524: 33) จากงานเขียนของลีลา วีระวงส์ (2535: 14-25) ได้กล่าวถึงเจ้าขุนลอ⁴ ปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากขุนบรมราชาธิราช (จีนเรียกว่าฟัลโถ๊ะ) เสวยราชย์อยู่ที่หนองแส (จีนเรียกว่า ตาลีฟู) ได้สร้างเมืองที่ทุ่งน่าน้อยอ้อยหนู แล้วขนานนามเมืองใหม่นี้ว่า

เมืองถ่านหรือเมืองกาหลง (เก่าหลง) นอกจากที่น่าน้อยอ้อยหนูแล้วยังสร้างเมืองใหม่อีกแห่งเรียกว่าเมืองต้าหอ ซึ่งอยู่ห่างจากนครหนองแสออกไปทางเหนือ 40 ลี้ ขุนบรมราชาธิราชมีพระราชโอรสรวม 7 องค์ ได้โอรสทั้งเจ็ดแยกย้ายไปสร้างเมืองอยู่ตามที่ต่างๆ⁵ และหนึ่งในบรรดาโอรสทั้งเจ็ดของขุนบรมที่เป็นปฐมกษัตริย์และเป็นผู้สร้างเมืองเชียงดงเชียงทองหรือหลวงพระบางก็คือขุนลอ หลังจากนั้น เรื่องของชนชาติลาวนับตั้งแต่ขุนลอต่อมามีพระมหากษัตริย์ลาวเสวยราชสมบัติในนครหลวงพระบางสืบต่อกันมาอีก 22 องค์ จึงมาถึงสมัยเจ้าฟ้าจ๋มหรือจ๋ม (พ.ศ. 1896 - 1916)⁶ (ลีลา วีระ

⁴ ในงานของเดิม วิชาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์ลาว (2530: 12) ได้กล่าวถึงปีที่ขุนลอตั้งตัวเป็นกษัตริย์ล้านช้างว่าราวพุทธศตวรรษที่ 13 (พ.ศ.1200-1300)

⁵ 1. ขุนลอ หรือขุนชัว บุตรคนโตลงมาสู่เมืองเชียงดงเชียงทองแล้วได้ครองเมืองนี้และตั้งเมืองใหม่ว่าเมืองชัว (นครหลวงพระบาง) 2. ขุนยี่ผาล้าน ไปสร้างเมืองหอแตกหรือเมืองต้าหอ ในงานทองสิบ ศุภะมาร์ค (2528: 21) เรียกว่าหอแต 3. ขุนสามจุงส ไปสร้างเมืองจุงพณีคือ แคว้นหัวพันทั้งห้าทั้งหกปัจจุบัน พงศาวดารล้านช้างว่าไปสร้างเมืองบัวชุมหรือญวนแก้วแคว้นดงเกี้ยว 4. ขุนไสผงไปสร้างเมืองยวนโยนกนาคนคร (เชียงแสน) 5. ขุนจ้าวอินทร์ ไปสร้างเมืองอโยธยาใต้ 6. ขุนลกกลม ไปสร้างเมืองคำเกิดหรือเมืองภูเห็ด (หนังสือบางเล่มว่าไปสร้างเมืองเชียงคามอยู่ลาวใต้) 7. ขุนจืดเจิง หรือเจ็ดเจือง ไปสร้างเมืองเชียงขวาง (เมืองพวน) เป็นที่น่าสังเกตว่า หนังสือแบบเรียนประวัติศาสตร์ลาวปัจจุบันถือเหตุการณ์นี้เป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ของชาติตน.

⁶ ในสมัยนี้เริ่มปรากฏความสัมพันธ์ของล้านช้างกับชุมชนทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงหลายแห่ง เมืองปากห้วยหลวง เมืองหนองหารน้อย เมืองหนองหารหลวง เมืองหนองบัว เมืองสามหมื่น (คำหมื่น วงศ-รัตนะ, เจ้า, 2516: 25-26) ในงานของลีลา วีระวงส์ (2535: 33) กล่าวไว้ว่า หัวเมืองภาคอีสานของไทยนับตั้งแต่หนองหานลงไปจนถึงเมืองร้อยเอ็ดแต่ก่อนเป็นหัวเมืองขึ้นของประเทศเขมรทั้งหมดแต่ต่อมาได้ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยในสมัยพ่อขุนรามคำแหงในปี พ.ศ. 1827 และเมื่อถึงสมัยพระเจ้าอู่ทองตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นในปี พ.ศ. 1893 แขวงเมืองร้อยเอ็ดจึงตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาไปด้วย ฉะนั้นเจ้าฟ้าจ๋มจึงลงไปตีเอาเมืองร้อยเอ็ดและยังได้เมืองเล็กเมืองน้อยอีกหลายเมือง.

วงศ์, 2535: 26) และในสมัยนี้อาณาจักรล้านช้างได้เริ่มเป็นอาณาจักรที่มั่นคงและเป็นปึกแผ่นต่อมาอีก 18 รัชกาล

ภายหลังสิ้นรัชกาลพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชแล้ว ต่อมาอีก 8 ปีคือ พ.ศ. 2241 ลาวก็ได้แบ่งแยกออกเป็น 3 อาณาจักรคือ อาณาจักรล้านช้างหลวงพระบาง อาณาจักรเวียงจันทน์ และอาณาจักรนครจำปาศักดิ์ อันเนื่องมาจากการแย่งชิงกันเป็นกษัตริย์ที่เวียงจันทน์ของผู้นำหลายคน ในที่สุดปี พ.ศ. 2250 เจ้าไชยวงศ์เว้กับเจ้ากิงกิสราชได้แบ่งแผ่นดินเป็น 2 ส่วนคือเจ้ากิงกิสราชเป็นเจ้าแผ่นดินหลวงพระบาง เจ้าไชยเชษฐาธิราชที่ 2 เป็นเจ้าแผ่นดินเวียงจันทน์ ต่อมาอีก 7 ปี คือ พ.ศ. 2257 ทางนครจำปาศักดิ์ก็ได้แยกออกเป็นเอกเทศอีกหนึ่งอาณาจักรทางตอนใต้ของลาว โดยมีเจ้าสร้อยศรีสมุทรทูลานของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชเป็นเจ้าแผ่นดิน จนกระทั่งอาณาจักรทั้งสามได้ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยพร้อมกันในช่วงปี พ.ศ. 2322 - 2436 (ค.ศ. 1779 - 1893) (ลีลา วีระวงศ์, 2535: 87-105) ปี พ.ศ. 2436 - 2487 (ค.ศ. 1893 - 1944) และปี พ.ศ. 2489 - 2497 (ค.ศ. 1946 - 1954) ลาวก็อยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส (สุทัศน์ มั่งไธสง, 2539: 3) ดังนั้นจะเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ของลาวมีการแตกแยกไม่สามารถรวมกันเป็นเอกภาพได้

จากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์อย่างสังเขปข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าในช่วงก่อน พ.ศ. 2475 นี้ อาณาจักรลาวทั้ง 3 อาณาจักรไม่ว่าจะเป็นล้านช้างหลวงพระบาง เวียงจันทน์ และหรือจำปาศักดิ์ ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสจนถึงปี พ.ศ. 2497 จึงได้รับเอกราช ดังนั้นลาวฝั่งซ้ายเป็นลาวที่ขึ้นอยู่กับศูนย์อำนาจฝรั่งเศส ขณะที่ลาวฝั่งขวาขึ้นอยู่กับรัฐไทย การแยกกันขึ้นกับศูนย์อำนาจที่แตกต่างกันนี้น่าจะมีผลต่อสำนึกความเป็นอีสานในเวลาต่อมา

นอกจากนี้ เมื่อลาวอยู่ภายใต้การปกครองของ

ฝรั่งเศสนั้น ฝรั่งเศสใช้มาตรการทางการเมืองเพื่อสลายอิทธิพลของไทยที่ฝังแน่นอยู่ในสังคมลาว (ภูวดล ทรงประเสริฐ, 2535: 9-10) ดังเช่น การยกเลิกกฎหมายเก่าที่ขัดกับระบบการปกครองใหม่ คือ กฎหมายราชทัณฑ์ศักดินาและทาส การเริ่มใช้คริสต์ศักราชแทนจุลศักราชแบบไทย การใช้เดือนแบบฝรั่งเศสแทนเดือนแบบไทยตั้งแต่ปี ค.ศ. 1896 (พ.ศ. 2439) เป็นต้นไป (สุวิทย์ วีระศาสตร์, 2541: 203) ส่วนทางด้านการศึกษาจะพบว่า ระบบการศึกษาที่ฝรั่งเศสจัดให้มีขึ้นในอินโดจีนนั้น เป็นระบบเดียวกันทั่วอินโดจีนของฝรั่งเศสและยังเป็นระบบเดียวกันกับที่ใช้ในประเทศฝรั่งเศสคือ ชั้นประถมมี 5 ชั้น ได้แก่ ชั้นเด็กเล็ก (C.Enfantin) ชั้นเตรียม (C.preparation) ชั้นพื้นฐาน (C.Elementaire) ซึ่งส่วนมากในสมัยนั้นมีเพียง 3 ปี ต่อจากนั้นจึงขึ้นชั้นกลาง (C.moyen) ในปีที่ 4 และปีที่ 5 ขึ้นชั้นสูง (C.Superieur) (คำพา พอนแก้ว, ม.ป.ป.: 28-29) ซึ่งเป็นระบบที่เน้นความเป็นฝรั่งเศส โดยเด็กนักเรียนทุกคนจะต้องเรียนภาษาฝรั่งเศส ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใดที่ลาวเพิ่งเริ่มมีหนังสือประวัติศาสตร์ลาวที่เขียนโดยคนลาวเล่มแรกก็ในปี พ.ศ. 2496⁷ และตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2500 นี้เอง ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นเพราะปัจจัยดังกล่าวข้างต้น ส่วนการหันกลับมาส่งเสริมเน้นความเป็นลาวของฝรั่งเศส นั้น จะพบได้ในช่วงหลัง 2475 คือ ช่วงกรณีพิพาทอินโดจีนไทย-ฝรั่งเศส พ.ศ. 2484 เป็นต้นไป⁸

⁷ ความจริงก่อนหน้านั้นลาวมีการเขียนประวัติศาสตร์ที่รู้จักกันในนามพื้นขุนบรม หรืออีกนัยหนึ่งก็คือพงศาวดารลานั้นเอง โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับกษัตริย์ พระราชวงศ์ ราชสำนัก และพระราชกรณียกิจของกษัตริย์ในอาณาจักรล้านช้าง (ดูสมุหะ โพธิสาร, 1996).

⁸ เนื่องจากฝรั่งเศสเกรงว่าคนลาวจะหันไปนิยมนับถือไทย ดังนั้นในช่วงระยะดังกล่าวนี้ฝรั่งเศส ได้เน้นความเป็นลาวให้แก่ลาวฝั่งซ้าย เช่น ส่งเสริมอักษรศาสตร์ลาว การออกข่าวทางหนังสือพิมพ์โดยจัดให้มีหนังสือลาวขึ้น และมีการแต่งเพลงชาติลาว เพลงปลุกใจอีกหลายเพลง (ลีลา วีระวงศ์, 2535: 210).

จากการที่ลาวฝั่งซ้ายอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสประกอบกับการที่รัฐไทยส่วนกลางจากกรุงเทพฯ ก็ได้ขยายอำนาจรัฐเข้ามามีบทบาทในภูมิภาคอีสานมากขึ้นหลังจากที่ฝรั่งเศสได้ครอบครองลาวฝั่งซ้าย จึงน่าจะส่งผลต่อ “ท้องถิ่นนิยม” และ “ภูมิภาคนิยม” อีสานที่ชัดเจนขึ้นในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ดีหากพิจารณาแล้วจะพบว่า ในประเทศลาวก็ได้เกิดความพยายามเคลื่อนไหวที่จะก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันข้ามเขตแดนในช่วงก่อน พ.ศ. 2475 นี้ คือ ในช่วง พ.ศ. 2369 กรณีเจ้าอนุวงศ์แห่งอาณาจักรเวียงจันทน์ และพระราชโอรสเจ้าราชบุตร (โย้) (บุตรเจ้าอนุวงศ์) แห่งอาณาจักรจำปาศักดิ์ ได้ร่วมมือกันในการเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อเอกราชจากไทย แต่ความพยายามดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากคนลาวเองยังไม่ให้ความร่วมมือ ที่สำคัญก็คือ เจ้ามันธาตุราชแห่งอาณาจักรหลวงพระบางและเจ้าน้อยเมืองพวน โดยเจ้ามันธาตุราชได้ส่งข่าวเกี่ยวกับการกอบกู้เอกราชของเจ้าอนุวงศ์ให้แก่ฝ่ายไทยทราบและได้ร่วมมือกับกรุงเทพฯ ในการตีเวียงจันทน์ ส่วนเจ้าน้อยเมืองพวนเป็นผู้จับเจ้าอนุวงศ์ส่งกรุงเทพฯ (ดวงไซ หลวงพะสี, 1995:49,57. ดูคำหมั้น วงกตรัตน์, เจ้า, 1969. หรือดูหนังสือแบบเรียนลาวชั้นมัธยมปีที่ 1, ม.ป.ป.) และอีกช่วงหนึ่งก็คือ กรณีผู้มีบุญ พ.ศ. 2444 (กรณีขององค์มัน)

2.2. พัฒนาการทางประวัติศาสตร์อีสาน

จากการศึกษาเอกสารพบว่า อีสานเป็นที่อยู่ของคนจำนวนมากมาแล้วในอดีตทั้งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ (ชลิต ชัยครรชิต, 2531: 30-37) และจากชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ได้ขยายตัวและพัฒนาการจนเกิดเมืองต่างๆ ซึ่งต่อมาได้พัฒนาการขึ้นเป็นรัฐ ในงานศรีศักร วัลลิโภดม (2534: 27) ได้กล่าวถึงพัฒนาการขึ้นเป็นรัฐในระยะแรกๆ ไว้ว่า

อาจเกิดขึ้นทางบริเวณลุ่มน้ำชีตั้งแต่บริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ โยโสธร ลงมาจนถึงอุบลราชธานี ก็เป็นไปได้ เพราะบริเวณดังกล่าวพบโบราณวัตถุที่เนื่องด้วยอารยธรรมอินเดียนเก่าแก่กว่าบริเวณอื่น อย่างไรก็ตามจากภาพถ่ายทางอากาศชุมชนเมืองโบราณพบว่ามีที่ตั้งอยู่ลุ่มน้ำมูลและชีเป็นหลัก ส่วนลักษณะชุมชนของเมืองแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ เมืองที่เกี่ยวข้องกับอารยธรรมมอญ(ทวารวดี) และเมืองที่เกี่ยวข้องกับอารยธรรมเขมร

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 19 อีสานตกอยู่ใต้อิทธิพลทางศิลปะแบบทวารวดีและขอม เพราะได้พบโบราณสถานโบราณวัตถุทั้งสองแบบกระจายอยู่ทั่วไปในภูมิภาคนี้ และหากพิจารณาในรายละเอียดพบว่า (ธวัช ปุณโณทก, ม.ป.ป.: 22-23) ก่อนพุทธศตวรรษที่ 14 คนในดินแดนภาคอีสานนับถือพุทธศาสนา พอถึงพุทธศตวรรษที่ 14 ขอมกับจามปามีสาเหตุขัดแย้งกันทางการเมือง ทำให้ขอมต้องขยายอำนาจมาจากภาคอีสานเพื่อใช้เป็นฐานกำลังคนและเสบียงอาหารสนับสนุนด้านการทำสงคราม ขอมจึงได้เข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองการปกครองในตอนล่างของภูมิภาคนี้ (ธีรชัย บุญมาธรรม, 2536: 2) และระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 เป็นช่วงที่อีสานได้รับอิทธิพลขอมสมัยพระนครทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สภาพความเป็นอยู่และการดำรงชีวิตของชุมชนโบราณแถบนี้อย่างมาก ได้พบร่องรอยวัฒนธรรมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 18) เป็นจำนวนมากบนผืนแผ่นดินภาคอีสาน แสดงถึงร่องรอยความสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรมากยิ่งกว่ายุคสมัยใดๆ (วิระสิทธิ์ ชูแสงทอง, 2529: 155) อย่างไรก็ตามเมื่อสิ้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1761) แล้ว อิทธิพลของเขมรในภาคอีสานก็ค่อยๆ เสื่อมลง การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองนี้เป็นเหตุการณ์ที่สอดคล้องกับการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยของพ่อ

ขุนศรีนาวนำถมเมื่อประมาณ พ.ศ. 1761 และอาณาจักรล้านนาของพ่อขุนมั่งรายในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 19 (ไพฑูริย์ มีกุล, 2528: 42-108) รวมทั้งการก่อตัวของอาณาจักรล้านช้างในลุ่มแม่น้ำโขง ส่วนชุมชนโบราณขนาดใหญ่ในเมืองต่างๆ ก็ปรากฏว่าค่อยๆ เสื่อมสูญไปมีการถูกทอดทิ้งร้างเหลือเป็นแต่เพียงชุมชนเล็กๆ กระจัดกระจายไป (วีระสิทธิ์ ชูแสงทอง, 2529: 155)

ในระยะเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา บริเวณพื้นที่ภาคอีสานเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ โดยเฉพาะจากการรับอิทธิพลของอารยธรรมแบบลุ่มแม่น้ำโขง เนื่องจากพบว่าชุมชนทางฝั่งขวาหลายแห่งมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านช้างสมัยเจ้าฟ้าจ๋ม (คำหมั้น วงกตรัตน์, 2516: 25-26) และในเวลาต่อมาทั้งอาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยาต่างก็ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในดินแดนอีสาน ในที่สุดทั้งสองอาณาจักรก็ได้ประนีประนอมปักปันเขตแดนในสมัยพระเจ้าอู่ทอง โดยอาณาจักรล้านช้างทำการปกครองตั้งแต่บริเวณดงสามเส้า (ดงพระยาไฟ) ไปจนถึงภูพระยาพ้อและแดนเมืองนครไทย อย่างไรก็ตามหากพิจารณาอีกแง่หนึ่งจะพบว่า บริเวณที่เป็นภาคอีสานนี้อาจกล่าวได้ว่า เป็นรัฐชายขอบของศูนย์อำนาจสองแห่งคือลาวและไทยก็ว่าได้ และรัฐชายขอบนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายไว้ว่า (2529: 162) คือ อำนาจปกครองของพระมหากษัตริย์ไปในศูนย์กลางอำนาจหนึ่งๆ เป็นเหมือนดวงเทียนที่ถูกจุดอยู่ในห้องมืด แสงสว่างหรือพระราชอำนาจมีความเข้มข้นแต่เพียงในบริเวณใกล้องค์กษัตริย์หรือดวงเทียนนั้น ยิ่งไกลออกไปเพียงไรแสงเทียนหรือพระราชอำนาจก็ยิ่งสลัวลง จนกว่าจะไปเผชิญกับดวงเทียนอีกดวง ตรงที่ซึ่งแสงสลัวของเทียนสองดวงชนกันนั้น คืออาณาเขตที่บอกไม่ได้แน่ชัดว่าเป็นของใครหรือว่าใครเป็นนายอย่างแท้จริง นั่นก็คือ แดนของความขัดแย้งและสงคราม

แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นแดนที่มีอิสรภาพจากการควบคุมของพระราชอำนาจมากขึ้นกว่าส่วนที่อยู่ใกล้ดวงเทียนหรือพระราชอำนาจ

ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่ากลุ่มชาวลาวกลุ่มต่างๆ จึงได้อพยพเข้ามาในดินแดนดังกล่าวนี้ เพื่อจะได้ไกลจากศูนย์อำนาจเดิม ขณะเดียวกันเมื่อประสบปัญหา ก็สามารถไปขอความช่วยเหลือจากอีกศูนย์อำนาจหนึ่งได้

นอกจากนี้จะพบว่า อาณาจักรอยุธยาได้พยายามขยายอำนาจเข้ามาในภาคอีสาน โดยพบหลักฐานที่ปรากฏคือ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (ขึ้นครองราชย์ พ.ศ. 1967) พระองค์ตระหนักถึงหัวเมืองทางทิศตะวันออกที่ยังคงฝักใฝ่อณาจักรขอม จึงโปรดให้ยกทัพไปตีเอาเมืองพิมายและพนมรุ้ง ปรากฏว่าเจ้าเมืองทั้งสองได้ออกมาถวายบังคมยอมอ่อนน้อมด้วยดีจึงไม่มีการสู้รบเกิดขึ้น หลังจากนั้นอยุธยา ก็ปกครองหัวเมืองเหล่านี้ (สุทิน สนองผัน, 2533: 49) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอยุธยาได้เข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองในดินแดนอีสานใต้ได้แล้ว ครั้นเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) พระองค์โปรดให้ยุบเมืองลูกหลวงเพื่อลดอำนาจของกลุ่มราชวงศ์ และทรงปรับปรุงการปกครองให้มีประสิทธิภาพรัดกุมยิ่งขึ้น และในครั้งนั้นเมืองโคราช (นครราชสีมาเก่า ซึ่งตั้งอยู่บริเวณ อำเภอสูงเนินในปัจจุบัน) ได้มีความสำคัญอย่างมาก ผู้ปกครองมีตำแหน่งถึงเจ้าพระยามหานคร (และจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ผูกพันกับรัฐไทยมายาวนาน กว่าผู้คนที่ท้องถิ่นอีสานอื่นๆ น่าจะมีส่วนทำให้ชาวโคราชสีมาเป็น "ไทย" ในสายตาท้องถิ่นลาว) หัวเมืองอีสานส่วนใต้จึงมีรูปแบบการปกครองเหมือนอาณาจักรอยุธยา นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นอกจากนี้ในปลายสมัยอยุธยารัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ยังมีอิทธิพลแผ่ขยายไปยังบริเวณที่เรียกว่า "เขตเขมรป่าดง" คือบริเวณที่เป็นจังหวัดสุรินทร์และศรีสะเกษใน

ปัจจุบันนี้อีกด้วย โดยในขณะนั้น มีเมืองซุขันธ์ สังขะ สุรินทร์ และรัตนบุรี อยู่ชยาได้ตั้งผู้นำชุมชนแถบนั้น มีฐานะเป็นเจ้าของเมืองขึ้นกับพิมายเพื่อเป็นการตอบแทน ที่ผู้นำชุมชนที่ทำความดีความชอบในการติดตามช้างเผือกที่แตกหนีจากราชธานีเอาไว้ได้ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, 2506: 198)

ส่วนภูมิหลังของคนเขตเขมรป่าดงนี้ คือ กลุ่มเขมร และกวย สำหรับคำว่า เขมร นอกจากคำนี้แล้วยังมีคำเรียกอย่างอื่นว่า ขอม กัมพู หรือคะแมร์ (ที่มาของคำเหล่านี้ดูได้ในธิดา สารยา, 2535) ส่วนพวกกวยเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดภาษาอยู่ในตระกูลมอญ-เขมร ชาวกวยนี้ชาวเขมรจะออกเสียงเรียกเป็นกวย ซึ่งตรงกับเสียงที่บางกลุ่มเรียกตัวเอง บางครั้งก็มีคนเรียกว่าส่วย เนื่องจากมีหน้าที่จัดหาส่วยส่งราชสำนัก ทั้งสองกลุ่มนี้อาศัยอยู่บริเวณที่เรียกว่า “เขตเขมรป่าดง” จากการศึกษาพบว่าในสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แห่งกรุงศรีอยุธยา นั้น ผู้นำชุมชนแถบนี้ได้ทำความดีความชอบในการติดตามช้างเผือกกลับคืนกรุงศรีอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหลวงในปี พ.ศ. 2302⁹ (ประชุมพงศาวดารเล่ม 3, 2506: 198)

ที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า ผู้นำกลุ่มนี้มีความสัมพันธ์อันดีกับราชสำนักส่วนกลาง และในปี พ.ศ. 2349 ราชสำนักส่วนกลางได้โปรดเกล้าฯ ให้เมืองซุขันธ์ สุรินทร์ สังขะ มาขึ้นกับกรุงเทพฯ เพราะ 3 เมืองนี้เคยได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้งมีความชอบ อยากรู้เมืองพิมาย เมืองนครราชสีมาเหมือนดังก่อน (เติม วิกาศย์พจนกิจ, 2530ก: 157)

ภูมิหลังของกลุ่มชาวโคราช ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ชาวโคราชจะจงถึงผู้คนชาวเมืองอยู่ภายในตัวเมือง นครราชสีมาและรอบนอกกำแพงเมือง มากกว่าจะหมายถึงราษฎรทั้งหมดที่อยู่ภายใต้การปกครองของเมืองนครราชสีมา ในแง่เชื้อชาติเป็นเรื่องยากที่จะพิสูจน์ แต่หากพิจารณาทางด้านวัฒนธรรม กลุ่มนี้จะ

มีวัฒนธรรมที่แตกต่างจากผู้คนที่ท้องถิ่นอีสานอื่นๆ ไป คือมีวัฒนธรรมเฉพาะตัวที่เรียกว่า “วัฒนธรรมโคราช” ซึ่งสันนิษฐานว่าเกิดตั้งแต่สมัยอยุธยา อันเนื่องมาจากการที่เมืองนครราชสีมาเจ้าเมืองซึ่งเป็นข้าหลวงมาจากเมืองหลวง ทำให้มีการนำเอาวัฒนธรรมแบบภาคกลางเข้ามาเผยแพร่ โดยเฉพาะการใช้ภาษา การมีวัฒนธรรมแตกต่างจากผู้คนที่ท้องถิ่นอีสานอื่นๆ ประกอบกับมีพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ที่ผูกพันกับศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยมายาวนานกว่าผู้คนที่ท้องถิ่นอีสานอื่นๆ ทำให้ชาวโคราชเป็น “ไทย” ในสายตาของผู้คนที่ท้องถิ่นอีสาน-ลาว ทิศนะเช่นนี้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้ว ซึ่งเด่นชัดที่สุดในคราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 (ขจีรัตน์ ไอรำวัฒนวัฒน์, 2532)

ดังที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า พัฒนาการทางประวัติศาสตร์อีสานช่วงก่อนที่กลุ่มชาวลาว จะอพยพเข้ามาในภูมิภาคนี้ จะมีชนกลุ่มต่างๆ อยู่ก่อนหน้า

⁹ ตากะจะ เป็นหลวงแก้วสุวรรณ เชียงชั้นเป็นหลวงปราบ ทั้งสองท่านเป็นหัวหน้าชุมชนที่บ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกล่าดวนใหญ่ เชียงมะ เป็นหลวงเพชร ผู้นำชุมชนบ้านดงยาง เชียงปุม เป็นหลวงสุรินทร์ภักดี ผู้นำชุมชนบ้านโคกเมืองที่ เชียงสีหรือตาพ่อควาน เป็นหลวงศรีนครเตา ผู้นำชุมชนบ้านกุดหวาย ผู้นำทั้ง 5 คนนี้ได้รับแต่งตั้งให้ควบคุมพวกเขมรส่วยป่าดงในตำบลของตนและให้ทำราชการขึ้นอยู่กับเมืองพิมาย ต่อมาผู้นำเหล่านี้ได้ นำช้าง ม้า แก่นสน ยางสน ปักนก นอราผาด งาช้าง ช้าง ซึ่ง เป็นของส่วยส่งไปกรุงศรีอยุธยา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระและได้ยกบ้านขึ้นเป็นเมือง (ประชุมพงศาวดารเล่ม 3, 2506: 199) คือ หลวงสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระไกรภักดีศรีนครล่ำดวน เจ้าเมือง (ยกบ้านสี่เหลี่ยมดงล่าดวนเป็นเมืองซุขันธ์) หลวงเพชร (เชียงมะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัดจะ เจ้าเมือง (ยกบ้านดงอัดจะหรือดงยางเป็นเมืองสังขะ) หลวงสุรินทร์ (เชียงปุม) เป็นพระสุรินทร์ภักดีศรีนครจางวาง (เดิมอยู่บ้านโคกที่ แต่เจ้าเมืองพิมายเห็นว่า เป็นนายกองรักษาอยู่นั้นเป็นบ้านเล็ก จึงให้ยกมาอยู่ ณ ตำบลคูปะทาสมันคือเมืองสุรินทร์ปัจจุบัน หลวงศรีนครเตา (เชียงสี) เป็นพระศรีนครเตา เจ้าเมือง (ยกบ้านกุดหวายหรือบ้านเมืองเตาเป็นเมืองรัตนบุรี).

ชาวลาวส่วนใหญ่จะอพยพเข้ามาแล้วและชนเหล่านี้จะอยู่ภายใต้การปกครองของผู้นำกลุ่มเป็นสำคัญ นอกจากนี้จากกล่าวได้ว่าบริเวณที่เป็น “อีสาน” ในเวลาต่อมาถือได้ว่าเป็นดินแดนที่อยู่ชายขอบของศูนย์อำนาจมาตลอดไม่ว่าจะเป็นของอาณาจักรขอม หรือแม้กระทั่งช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24 ที่ชาวลาวกลุ่มต่างๆ จะอพยพเข้ามาในอีสานนั้น ภูมิภาคนี้ก็อยู่ใต้อำนาจของศูนย์กลางอำนาจอย่างน้อย 2 รัฐ คือเวียงจันทน์ และอยุธยา อย่างไรก็ตาม การทำแผนที่เพื่อแสดงอาณาเขตที่แน่นอนของรัฐตามแบบอุดมคติของฝรั่งนั้นยังไม่มี เพิ่งพิมพ์เผยแพร่ได้เมื่อ พ.ศ. 2440 (สมเกียรติ วันทะนะ, 2530: 82) ดังนั้นบริเวณที่อยู่นอกเหนือจากเขตเขมรป่าดง พินายและนครราชสีมาแล้ว บริเวณอื่นๆ ในภาคอีสานจึงเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐเบาบางและแผ่ไปไม่สม่ำเสมอ จากเหตุผลดังกล่าวน่าจะเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ชาวลาว กลุ่มต่างๆ อพยพเข้าสู่ภาคอีสาน

2.3. การอพยพของชาวลาวกลุ่มต่างๆ ในอีสาน: การรวมกลุ่มบนพื้นฐานทางชาติพันธุ์ลาว¹⁰ และผู้นำการอพยพ

กลุ่มชาวลาวหรือไทยอีสาน ถือว่าเป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน ชนกลุ่มนี้สืบทอดและเกี่ยวเนื่องกับชาวลาวที่อพยพเข้ามาอยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา อันเนื่องมาจากอาณาจักรล้านช้างมีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินมากที่สุด การแย่งชิงอำนาจของกลุ่มพระญาติวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่อันแต่เป็นสาเหตุที่นำไปสู่การแบ่งแยกอาณาจักรและการอพยพของผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่เป็นภาคอีสานแทบทั้งสิ้น จากการศึกษาพบว่าการอพยพเข้ามาของชาวลาวในภาคอีสานหลายระลอก ที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนก็ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา (ธีรชัย บุญมาธรรม, 2536: 8) อย่างไรก็ตามชาวลาวที่

เป็นกลุ่มใหญ่โดยมีผู้นำในการอพยพที่สำคัญๆ ได้แก่กลุ่มต่อไปนี้

กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก หลังสิ้นรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช พ.ศ. 2238 อาณาจักรล้านช้างก็กลับเข้าสู่ยุคความวุ่นวาย เนื่องจากพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชได้ส่งประหารชีวิตเจ้าราชบุตรซึ่งเป็นโอรสเพียงพระองค์เดียว เหตุเพราะทำผิดด้วยการทำมิถจจารกับเมียของท้าวโกผู้เป็นมหาดเล็กของพระราชบิดา มีผลให้อาณาจักรล้านช้างขาดผู้ที่จะขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชซึ่งมีแต่พระราชนัดดา อย่างไรก็ตาม พระยาเมืองจันซึ่งเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ได้แย่งชิงราชสมบัติขึ้นเป็นกษัตริย์และได้ใช้อำนาจบีบบังคับเจ้าหญิงสุมังคลาพระราชธิดาของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชให้ยอมเป็นมเหสี ทั้งๆ ที่พระนางกำลังทรงครรภ์อยู่ (สีลา วีระวงส์, 2535: 87) เจ้าหญิงสุมังคลาไม่ทรงยินยอม จึงได้ไปพึ่งพาเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก เจ้าราชครูกลัวจะมีความครหาติดैनจึงได้ให้พระนางลงไปอยู่ภูสะง้อหอคำและคลอดบุตรชายชื่อเจ้าหน่อกษัตริย์ ฝ่ายพระยาเมืองจันเห็นคนนับถือเจ้าราชครูมากจึงคิดกำจัด เจ้าราชครูรู้ตัวจึงพาญาติโยมของตนประมาณ 3,000 คนเศษ พร้อมด้วยเจ้าหญิงสุมังคลาและเจ้าหน่อกษัตริย์ออกจากเมืองเวียงจันทน์มุ่งลงสู่ภาคใต้ของลาว (ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 43, 2512: 166-191)

เป็นที่น่าสังเกตว่า การอพยพของคนกลุ่มนี้เป็น การหนีภัย ขณะเดียวกันก็ต้องการความเป็นอิสระ ในที่สุดได้มาตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคงขึ้นที่เมืองจำปาศักดิ์ ราว พ.ศ. 2252 การอพยพมาตั้งหลักแหล่งที่จำปาศักดิ์ครั้งนี้ ถือกันว่าเป็นการอพยพผู้คนครั้งใหญ่ของลาวครั้งหนึ่ง และมีผลให้วัฒนธรรมของลาวแผ่

¹⁰ ในงานนี้มีความหมายเดียวกับคำว่า ความเป็นชนชาติลาว

ขยายเหนือวัฒนธรรมพื้นเมืองดั้งเดิมในจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็น ข่า กวย เขมร และปี พ.ศ. 2257 เจ้าราชครูก็ได้ สนับสนุนให้เจ้าหน่อขัตติย์ขึ้นปกครองจำปาศักดิ์ ทรงพระนามว่า เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร หลังจากนั้นก็ได้จัดส่งผู้คนออกไปรักษาตามทางตามตำบล ต่างๆ ซึ่งต่อมาชุมชนเหล่านี้ก็ได้เติบโตเป็น “เมือง” เช่น (ประชุมพงศาวดารเล่ม 43, 2512: 193-194) ให้ จารหวดรักษาบ้านดอนโขง ซึ่งเป็นเกาะอยู่ในลำน้ำ โขง (เมืองสีทันดร) ให้จารแก้วรักษาบ้านหง (คือเมือง สุวรรณภูมิ จร้อยเอ็ดในปัจจุบันนี้) ให้ท้าวหลวง บุตร พระละงุมไปรักษาโขงเจียม เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า เขตแดนของจำปาศักดิ์ได้ขยายกว้าง ขวางมาจนถึงภาคอีสานด้วย อย่างไรก็ตาม ครั้นเมื่อ สิ้นบุญเจ้าราชครูและเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ความ สัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ในภาคอีสานกับ จำปาศักดิ์นั้นวันจะเห็นห่างกันมากขึ้น ส่วนหนึ่งเนื่อง มาจากการเติบโตของชุมชนและความขัดแย้งเกี่ยวกับการ สืบทอดตำแหน่ง ดังกรณีของบ้านหง (เมือง สุวรรณภูมิ) ภายหลังจารแก้วถึงแก่กรรม ท้าวมิต บุตรชายคนโตได้เป็นเจ้าเมือง ท้าวหน้องชายท้าว มิตได้เป็นอุปฮาด ครั้นเมื่อท้าวมิตถึงแก่กรรม ท้าว มิตมีบุตร 2 คนชื่อท้าวเชียงและท้าวสุน ฝ่ายเมืองแสน เมืองจันและกรมการเมืองได้บอกไปยังจำปาศักดิ์ขอให้ แต่งตั้งท้าวทวนขึ้นเป็นเจ้าเมืองรักษาเมืองต่อไป มีผล ให้ท้าวเชียง ท้าวสุนบุตรเจ้าเมืองคนเดิมไม่พอใจจึงไป ขอความช่วยเหลือจากอาณาจักรอยุธยา ซึ่งตรงกับสมัย สมเด็จพระบรมราชาที่ 3 (หรือสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์ อมรินทร์) ฝ่ายอาณาจักรอยุธยาให้พระยากรมท่า พระ ยาพรหมยกมาปราบ ฝ่ายท้าวทวนเจ้าเมืองทราบข่าวจึง พาครอบครัวหนีไปอยู่ ณ บ้านกุดจอก พระยาพรหม พระยากรมท่าจึงบอกขอให้ท้าวเชียงเป็นเจ้าเมือง ท้าว สุนเป็นอุปฮาด ปกครองเมืองทง นับตั้งแต่นั้นมา เมืองทงซึ่งเคยเป็นเมืองอยู่ใต้ปกครองของจำปาศักดิ์

ก็เข้ามาอยู่ในอำนาจอยุธยา (ประชุมพงศาวดารเล่ม 3, 2506: 200)

สำหรับท้าวทวนเจ้าเมืองทงคนเก่าซึ่งหนีไปอยู่บ้าน กุดจอก ในเวลาต่อมายอมอ่อนน้อมต่อ พระยาพรหม พระยากรมท่า (ในเวลานั้นตรงกับสมัยธนบุรี) ในที่สุด พระยาพรหมเห็นว่าท้าวทวนมีผู้คนในสังกัดเป็นจำนวนมาก จึงมีใบบอกมายังกรุงธนบุรีขอตั้งท้าวทวนเป็น เจ้าเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดตั้งให้ท้าวทวนเป็น พระขัตติยวงศาเจ้าเมือง โดยขอยกบ้านกุ่มซึ่งเป็น ที่เมืองร้อยเอ็ดเก่าเป็นเมือง ในเอกสารพงศาวดารภาค อีสาน ฉบับของพระยาขัตติยวงศา (เหล่า ณ ร้อยเอ็ด) (2525: 17-18) กล่าวว่า ได้มีการประนีประนอมระหว่าง กลุ่มท้าวทวน (เจ้าเมืองร้อยเอ็ด) กับท้าวสุน (เจ้าเมือง สุวรรณภูมิ) และยังมี การแบ่งปันเขตแดนระหว่างเมือง ร้อยเอ็ดกับเมืองสุวรรณภูมิอีกด้วย จากที่กล่าวมาข้าง ต้นนี้ จะเห็นได้ว่าการที่อิทธิพลของไทยเข้ามามีอำนาจ เหนือดินแดนตอนกลางที่ราบสูงซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของ จำปาศักดิ์มาก่อนนั้น ก็เนื่องมาจากความขัดแย้งในการ สืบทอดอำนาจ และขณะเดียวกันก็สามารถพิจารณา ได้ว่า เกิดจากความต้องการเป็นอิสระไม่ขึ้นกับอำนาจ ใครนั้นเอง และหลังจากนั้นกลุ่มจารแก้วบ้านหงในเวลา ต่อมาก็จะมีการแยกย้ายผู้คนเพื่อไปตั้งเมืองใหม่ ดัง เช่น เมืองพุทธโธสง ชนบท ขอนแก่น มหาสารคาม เป็นต้น

กลุ่มพระวอ พระตา เสนาบดีแห่งเมืองเวียง จันทน์ ซึ่งเกิดความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร (บิดา ของเจ้าอนุวงศ์) เจ้าผู้ครองนครเวียงจันทน์ จึงได้ ชักชวนไพร่พลอพยพข้ามโขงมาตั้งรกรากที่ฝั่งขวา แม่น้ำโขงการอพยพในครั้งนี้ ถือว่าเป็นกลุ่มคนที่มีการ เคลื่อนย้ายครอบครัวจากฝั่งซ้ายมาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง มากที่สุด คือมีจำนวนไพร่พลมากกว่าห้าหมื่นคน ซึ่ง พิจารณาได้จากการเดินทางในการต่อสู้ที่ใช้เวลายาวนาน ถึง 30 ปี มี 6 ขบวนคือ ฝ่ายหน้ามีหลวงราชโกษา

เป็นหัวหน้ามีพรรคพวกหมื่นเศษ (ไปตั้งอยู่ใกล้ น้ำก่ำเป็นเมืองผ้าขาวพันนา) ท้าวนามพาลหมื่นเศษ (ไปตั้งอยู่ที่ภูเวียง จังหวัดขอนแก่นปัจจุบัน) (สีลา วีระวงส์, 2535: 91) พระตาและท้าวคำผงมีพลพรรค มากกว่าหมื่นเศษ พระวอมีพลพรรคห้าพันคน ท้าว พรหมท้าวลุน มีพลพรรคห้าพันเศษ (เอี่ยมกมล จันทะ ประเทศ, 2538: 1) ประวัติความเป็นมาของคนกลุ่มนี้ ที่เข้ามาตั้งเมืองในภาคอีสาน เป็นประวัติของการอพยพ และการต่อสู้เพื่อแสวงหาความเป็นอิสระโดยการแยกตัว ออกจากการอยู่ใต้อาณาจักรเวียงจันทน์ เมืองแรกที่ อพยพและเข้ามาตั้งเมืองคือหนองบัวลำภูซึ่งเป็นเมือง เก่าแล้วให้ชื่อเมืองว่า “เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้ว บัวบาน” ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์ใหม่ที่มีความเจริญ รุ่งเรือง เมื่อเจ้าสิริบุญสาร ทราบข่าวจึงได้ยกทัพมาตี พระตาตายในที่รบ ส่วนหนองบัวลำภูก็แตกในปี พ.ศ. 2311 (ธีรชัย บุญมาธรรม, 2536: 15) (เอกสารบางชิ้น ระบุว่าในปี พ.ศ. 2314 ในพรรษา สิ้นสวรรค์, 2521: 19) พระวอกับท้าวฝ่ายหน้า ท้าวคำผง ท้าวทิดพรหม ผู้ เป็นบุตรพระตาและท้าวทิดกำผู้เป็นบุตรพระวอ จึง อพยพครอบครัวลงไปที่ฝั่งพระเจ้าองค์หลวงไชยกุมาร เมืองจำปาศักดิ์ โดยตั้งอยู่ที่ตำบลเวียงดอนกองหรือ ที่เรียกว่า บ้านดู่บ้านแก แขวงจำปาศักดิ์ (ประชุม พงศาวดารเล่ม 3, 2506: 202)

ครั้งต่อมา พระวอได้เกิดความขัดแย้งกับเจ้า ไชยกุมาร เมืองจำปาศักดิ์ จึงอพยพผู้คนมาตั้งมั่น อยู่ที่ดอนมดแดง (แขวงเมืองอุบลราชธานีปัจจุบันนี้) แล้ว มีใบบอกพร้อมเครื่องบรรณาการมาขอสวามิภักดิ์ต่อ กรุงธนบุรี โดยผ่านทางเมืองนครราชสีมา ครั้น เมื่อเจ้าสิริบุญสารทราบข่าวว่าพระวอกับเจ้าไชยกุมาร ขัดแย้งกัน ในปี พ.ศ. 2319 จึงแต่งตั้งพระยาสุโข คุ้มกองทัพมาตี พระวอสู้ไม่ได้จึงอพยพมาอยู่ที่เวียง ดอนกองตามเดิมและแต่งคนไปขอความช่วยเหลือจาก เจ้าไชยกุมารแห่งเมืองจำปาศักดิ์ แต่เจ้าไชยกุมารกลับ

ทำเฉยเสีย กองทัพพระยาสุโขจึงยกล้อมเวียงและฆ่า พระวอเสียที่ตำบลดอนกอง ฝ่ายท้าวกำบุตรพระวอ กับท้าวฝ่ายหน้า ท้าวคำผง ท้าวทิดพรหมบุตรพระ ตาหนีออกจากที่ล้อมได้ จึงมีใบบอกไปขอความช่วยเหลือ จากเมืองนครราชสีมา ให้กราบบังคมทูลขอกำลัง กองทัพจากธนบุรีมาช่วย (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, 2506: 207) พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ส่งกองทัพมาช่วยในปี พ.ศ. 2321 มีผลให้จำปาศักดิ์ หลวงพระบาง และ เวียงจันทน์ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยนับแต่นั้นมา และในการยึดครองลาวครั้งนี้ไทยได้นำพระโอรสและ พระธิดาของเจ้าสิริบุญสารตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ ทรัพย์สิน ประชาชน พร้อมด้วยพระแก้วมรกตและ พระบางของลาวมายังไทย โดยได้ทำลายเสบียงอาหาร และเรือสวนไร่นา เพื่อป้องกันไม่ให้เจ้าสิริบุญสาร กลับมายึดเวียงจันทน์ได้อีก (สีลา วีระวงส์, 2535: 96)

เป็นที่น่าสังเกตว่า คราวลาวที่ถูกกวาดต้อนมานั้น โปรดเกล้าฯ ให้รวมไว้ที่เมืองสระบุรีเป็นจำนวนหลาย หมื่น มีบางส่วนส่งไปราชบุรี ตามหัวเมืองตะวันตกบ้าง จันทบุรีบ้าง (บึงอร ปิยะพันธุ์, 2529: 31) ส่วนท้าว คำผงตั้งให้เป็นพระปฐมสุรราชนายกองใหญ่ตั้งอยู่ เวียงดอนกอง ขึ้นกับจำปาศักดิ์ จนกระทั่ง พ.ศ. 2329 พระปฐมสุรราชจึงได้อพยพผู้คนขึ้นมาตั้งอยู่ที่ห้วย แจละละแม (ทางทิศเหนือของเมืองอุบลราชธานีใน ปัจจุบัน) พอเกิดกบฏฮ้ายเชียงแก้วในปี พ.ศ. 2334 พระปฐมสุรราช (คำผง) และท้าวฝ่ายหน้าซึ่งตั้งอยู่ บ้านสิงโคก สิงท่าริมแม่น้ำชี (ต่อมาคือเมืองยโสธร) มีความชอบในการปราบกบฏ ราชสำนักจึงแต่งตั้งให้ พระปฐมสุรราช (คำผง) เป็นเจ้าเมือง ยกบ้านห้วยแจ ละแมเป็นเมืองอุบลราชธานี ขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ส่วนท้าวฝ่ายหน้าเป็นเจ้าพระวิไชยราชขัตติยวงศา ครองเมืองจำปาศักดิ์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2334 เป็นต้นมา (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, 2506: 200-215) หลังจากนั้นก็ได้แยกผู้คนบริวารออกไปตั้งเป็นเมืองต่างๆ ซึ่ง

เมืองในกลุ่มนี้ได้แก่ ยโสธร โขงเจียม และ เขมราฐ

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า กลุ่มพระวอ พระตา พยายามหนีจากอิทธิพลของอำนาจเดิม โดยมาตั้งเมืองใหม่เพื่อความเป็นอิสระ แต่ก็ไม่สามารถกระทำได้อีก เนื่องจากถูกรบกวมาจากศูนย์อำนาจเดิม จึงจำเป็นต้องย้ายเมืองเพื่อที่จะได้อยู่ห่างจากศูนย์อำนาจเวียงจันทน์ โดยการอพยพไปทางอีสานใต้เพื่อขอความช่วยเหลือจากอีกศูนย์อำนาจคือจำปาศักดิ์ ซึ่งมีวัฒนธรรมที่เหมือนกัน แต่อย่างไรก็ตามต่อมาทั้งสองเกิดขัดแย้งกัน ทำให้กลุ่มพระวอพระตาจำเป็นที่จะต้องพึ่งศูนย์กลางอำนาจใหม่นั้นก็คือธนบุรี เหตุผลที่สำคัญก็คือเพียงเพื่อความอยู่รอดของกลุ่มตนเป็นหลัก ดังนั้นจึงไม่แปลกที่กลุ่มหนึ่งซึ่งต้องการปลีกตัวจากศูนย์กลางมักจะดึงเอาอำนาจจากภายนอกเข้ามาคานอำนาจที่ศูนย์กลางเสมอ ดังนั้นคงเป็นการกล่าวที่ไม่เกินจริงว่า ความขัดแย้งของผู้นำลาวที่อยู่ฝั่งซ้ายกับผู้นำลาวฝั่งขวา เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ทั้ง 3 อาณาจักรของลาวฝั่งซ้ายตกเป็นเมืองขึ้นของไทย

กลุ่มเจ้าผ้าขาว-โสมพะमित เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่อพยพออกจากเวียงจันทน์ในระยะใกล้เคียงกับกลุ่มพระวอ พระตา สาเหตุมาจากความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานแถบบ้านผ้าขาว บ้านพันนา พระธาตุเชิงชุม ผู้นำกลุ่มนี้มีหลายคน เช่น เจ้าผ้าขาว เจ้าโสมพะमित ท้าวอุปชา เมืองแสนหน้าง่า เป็นต้น ต่อมาเมื่อถูกรบกวมาจากราชสำนักเวียงจันทน์ โดยอพยพผู้คนราว 3,000 เศษข้ามภูพานมาตั้งเมืองอยู่บริเวณลุ่มน้ำป่าว ที่เรียกว่าแก่งลำโรงดงสงเปือย และชุมชนที่ตั้งใหม่นี้ได้ตกอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมืองการปกครองของราชสำนักกรุงเทพฯ ประมาณ 10 ปี ก่อนที่จะได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองในปี พ.ศ. 2336 โดยในปีดังกล่าวนี้ได้มีพระบรมราชโองการยกบ้านลำโรงเป็นเมืองกาฬสินธุ์ ตั้งเจ้าโสมพะमितเป็นพระไชยสุนทรเจ้าเมือง และให้ท้าวคำหาเป็นอุปฮาด ทำ

ราชการขึ้นกับราชการกรุงเทพฯ โดยตรงนับแต่นั้นมา (ดูธีรชัย บุญมาธรรม, 2528)

กลุ่มท้าวแล เป็นชาวเวียงจันทน์ได้อพยพครอบครัวพร้อมสัครพรรคพวกเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่บ้านหนองน้ำขุ่น หนองอีจาน (ปัจจุบันอยู่ในท้องที่อำเภอสูงเนินจังหวัดนครราชสีมา) ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่วนสาเหตุนั้นไม่อาจจะสืบทราบได้ ต่อมาภายหลังคือปี พ.ศ. 2362 จึงได้อพยพมาอยู่ที่บ้านชีลอง (โนนน้ำอ้อม) และเมื่อมีผู้คนมากขึ้นบ้านเรือนก็ขยายเพิ่มขึ้น ได้แก่ บ้านแสนพัน บ้านบึงคล้า กุดตุ้ม บ่อแก บ่อหลุบ โพธิหญ้าท่าเลี้ยว บ้านโพธิ กุดไผ่ ฯลฯ มีชายฉกรรจ์ 700 คน ท้าวแลจึงเกณฑ์เก็บส่วยผ้าขาวคนละวาส่งส่วยไปทางเวียงจันทน์ มีความชอบ เจ้าอนุวงศ์จึงแต่งตั้งท้าวแลให้เป็น “ขุนภักดีชุมพล” ต่อมาปี พ.ศ. 2365 ขุนภักดีชุมพลได้อพยพผู้คนไปตั้งบ้านใหม่ที่เรียกว่า บ้านหลวง เนื่องจากที่เดิมกันดารน้ำ และไม่ยอมส่งส่วยไปยังเวียงจันทน์ แต่ได้เข้าหาราชสำนักกรุงเทพฯ แทนโดยผ่านทางเจ้าเมืองนครราชสีมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านหลวงขึ้นเป็นเมืองชัยภูมิ ตั้งให้ขุนภักดีชุมพล (แล) เป็น “พระยาภักดีชุมพล” เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก (เติมวิภาคย์พจนกิจ, 2530ก: 17-18)

การอพยพของชาวลาวทั้ง 4 กลุ่มข้างต้นนี้จะพบว่า สาเหตุสำคัญของการอพยพเข้ามาอยู่ที่อีสานส่วนใหญ่ก็คือความขัดแย้งกับราชสำนักเวียงจันทน์ นอกจากนี้ จะพบว่ากลุ่มชาวลาวเหล่านี้จะตั้งถิ่นฐานที่ลึกเข้ามาจนถึงบริเวณที่ราบสูงโคราชและบริเวณน้ำท่าข้ามเทือกเขาภูพาน เพื่อจะได้ไกลจากศูนย์อำนาจไทยและลาวอย่างไรก็ตาม ต่อมาก็ได้เข้ามาอยู่ในเขตอิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพฯ และเป็นที่น่าสังเกตว่า คนกลุ่มนี้เมื่อเกิดความขัดแย้งจะไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ไข ปัญหา แต่จะใช้การอพยพหนีเพื่อแสวงหาความเป็น

เอกเทศเข้าแทนที่ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้แต่ละกลุ่มจะไม่สามารถอยู่อย่างเอกเทศได้เนื่องจากต้องอยู่ภายใต้พระราชอำนาจที่ใหญ่กว่าคือกรุงเทพฯ แต่กลุ่มต่างๆ เหล่านี้ก็ค่อนข้างมีความเป็นเอกเทศในการปกครองตนเอง รวมทั้งมีขนบธรรมเนียมประเพณีในการปกครองที่เป็นของตนเองตามอย่างวัฒนธรรมเดิมคือ ล้านช้างที่เรียกว่า “อัญญาลี” ซึ่งเป็นคณะปกครองสูงสุดของเมือง ความเป็นเอกเทศทางการเมืองนี้อาจจะเนื่องจากความห่างไกลจากศูนย์กลางของอำนาจประกอบกับการคมนาคมไม่สะดวกนั่นเอง เพียงแต่กลุ่มต่างๆ เหล่านี้จะมีพันธะที่จะต้องปฏิบัติต่อกรุงเทพฯ นั่นก็คือ การส่งส่วย การเกณฑ์กำลังพล การเกณฑ์แรงงานและอื่นๆ ตามที่ราชสำนักสั่งมา

ดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้จะพบว่า ความเป็นชนชาติลาวในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของคนลาวในอีสานนี้ มีถิ่นฐานเดิมและมีความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจที่เกี่ยวข้องกับเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ ดังนั้น จึงไม่แปลกที่จะเห็นว่ามี ความพยายามในการรวมลาวและปลุกกระแสเชื้อชาติลาว ดังกรณี เหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ และกรณีเหตุการณ์ผู้มีบุญในอีสาน รวมทั้งในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้น

จากภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของคนกลุ่มต่างๆ ในอีสานนี้ พบว่า มีหลายกลุ่มชาติพันธุ์ หากแต่กลุ่มชนชาติลาวเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ในอีสาน อย่างไรก็ตาม ชนชาติลาวในอีสานก็ถูกแบ่งซอยไปตามพื้นที่ของผู้นำอพยพเดิม ซึ่งแต่ละกลุ่มก็จะมีผู้นำของตนเป็นแกนหลักสำคัญในการเคลื่อนย้ายและการตั้งถิ่นฐาน ดังนั้นจะพบว่า ในแต่ละกลุ่มที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามลุ่มน้ำต่างๆ นี้ ต่างก็เป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน

กล่าวได้ว่า ท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยมมีวิวัฒนาการบนพื้นฐานของความเป็นชนชาติลาวเดิม และเป็นการรวมกลุ่มภายใต้ผู้นำอพยพเดิมของตนที่ทำให้ผูกพันและยึดโยงด้วยสายสัมพันธ์ภายในกลุ่ม

ของตน เมื่อเป็นดังนี้การยึดติดตัวบุคคลหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ “ผู้นำท้องถิ่น” หรือ “ผู้นำกลุ่ม” น่าจะหมายถึงการเริ่มต้นของแนวคิดในเรื่องท้องถิ่นนิยมในอีสานในเวลาต่อมา โดยในช่วงแรกนี้เป็นการยึดติดตัวบุคคลหรือผู้นำกลุ่มเป็นสำคัญ

3. การเข้ามาของรัฐไทยส่วนกลางกรุงเทพฯ ช่วงก่อน พ.ศ. 2435 กับ การสร้างความหมายของ “ท้องถิ่นนิยม” และ “ภูมิภาคนิยม”

ในหัวข้อนี้ต้องการแสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของท้องถิ่น ในความหมายใหม่ที่รัฐไทยส่วนกลางกรุงเทพฯ เข้ามามีส่วนสำคัญ ด้วยการส่งเสริมให้มีการตั้งเมืองใหม่และการตั้งชื่อเมือง มีผลให้ท้องถิ่นไปเกี่ยวพันกับหน่วยพื้นที่ทางการเมืองเข้ามาซ้อนทับ

3.1. การส่งเสริมการตั้งเมืองใหม่

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2321 สมัยธนบุรีเป็นต้นมาที่อิทธิพลของไทยครอบคลุมดินแดนอีสานตลอดจนถึงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตั้งแต่หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ อันสืบเนื่องมาจากการสงครามระหว่างเวียงจันทน์ยกทัพมาตีกลุ่มพระวอพระตาที่ตำบลดอนมดแดง แต่อาจเนื่องจากสภาพบ้านเมืองไทยขณะนั้นค่อนข้างสับสนอันเนื่องจากเหตุวุ่นวายในปลายสมัยธนบุรีจึงทำให้ไทยยังมีได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวหรือจัดการปกครองอาณาจักรล้านช้างได้อย่างรัดกุม ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้ตั้งเมืองเวียงจันทน์ จำปาศักดิ์เป็นเมืองประเทศราชขึ้นต่อกรุงเทพฯ และมีพระราชประสงค์จะตั้งหัวเมืองชั้นนอกให้เป็นกำลังของเมืองนครราชสีมา อยู่ระหว่างเมืองเวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ ประกอบกับบ้านเมืองในขณะนั้นผู้คนกระจัดกระจายหนีภัยสงครามอยู่ตามป่าเขา นับแต่ครั้งที่ธนบุรียกไปตีเวียงจันทน์ (นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, 2524: 20)

เพื่อให้เมืองในฝั่งขวาแข็งแกร่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงได้สนับสนุนกลุ่มเจ้าเมืองใหม่ในภาคอีสานคือกลุ่มพระวอพระตา กลุ่มเจ้าโสมพะมิตร กลุ่มราชครูหลวงโพนสะเม็ก ซึ่งกลุ่มดังกล่าวใคร่พาสัมครพรรคพวกไปตั้งถิ่นฐานที่ใดเป็นหลักแหล่งจนเป็นชุมชนได้ ก็โปรดฯ ให้ยกขึ้นเป็นเมือง โดยมีผู้นำชุมชนนั้นเป็นเจ้าเมือง และตั้งตำแหน่งการปกครองตามแบบลาวเดิม ซึ่งทำให้คนกลุ่มดังกล่าวค่อนข้างมีอิสระในการปกครองตนเอง (อุราลักษณ์ ลิธิบุตร, 2526: 30-31)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังได้อาศัยความขัดแย้งของผู้ปกครองเมืองในแต่ละกลุ่มให้เป็นประโยชน์ต่อการขยายเมืองในภาคอีสานด้วย และนโยบายดังกล่าวนี้ได้ใช้มาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามหากพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้วจะพบว่านโยบายของรัฐส่วนกลางดังกล่าวนี้สอดคล้องกับแนวคิดในเรื่องผู้นำกลุ่มที่มีสูงมากในแต่ละกลุ่ม สำหรับเหตุผลภายในภูมิภาคที่กลุ่มต่างๆ แยกไปตั้งเมืองใหม่นั้นมีหลายประการ และเหตุผลที่สำคัญที่น่าอยู่เบื้องหลัง ก็คือความต้องการมีอำนาจในการปกครองตนเองของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นต่างๆ ซึ่งเหตุผลของการแยกไปตั้งเมืองใหม่ พอสรุปได้ดังนี้

ประการแรก เกิดความขัดแย้งภายในกลุ่มผู้นำ มีผลให้เกิดการแยกตัวอพยพครอบครัวและบริวารไปตั้งเมืองใหม่ เพื่อความเป็นอิสระในการปกครองตนเองของกลุ่มตน เมืองลักษณะนี้เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในภาคอีสาน ได้แก่ เมืองสุวรรณภูมิภายหลังที่ท้าวเซียงถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2330 แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งท้าวสุน ซึ่งพี่น้องของท้าวเซียงขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทนเป็นเหตุให้ท้าวเพบุตรของท้าวเซียงเจ้าเมืองคนก่อนและขุนนางไม่พอใจ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา

โลกจึงโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวเพเป็นที่พระพิทักษ์เขื่อนขันธุ์ เจ้าเมืองหนองหารแยกเอาไพร่เมืองสุวรรณภูมิไป 600 คน (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อม, 2516: 23)

นอกจากนั้นยังมีขุนนางบางคนไม่พอใจเจ้าเมืองก็มีการแยกไปตั้งเมืองใหม่ เช่น ในปี พ.ศ. 2335 มีผู้พันท้าวสุนผู้เป็นอุปราช เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม เจ้าเมือง-กรมการจึงมีใบบอกมายังราชสำนักกรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวอ่อน บุตรพระชัตติยวงษา (หนู) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนเก่า ซึ่งได้มาถวายตัวเป็นมหาดเล็กในราชสำนักกรุงเทพฯ นั้น เป็นอุปราชเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ (คำว่า “อุปราช” เริ่มใช้สำหรับเมืองสุวรรณภูมิตั้งแต่แยกจากจำปาศักดิ์ไปขึ้นอยุธยา และมีบางแห่งใช้คำว่า “เสนา” ทั้งสองคำนี้มีความหมายเดียวกันคือเจ้าเมืองนั่นเอง) ในปีนั้นเมืองแสน¹¹ สุวรรณภูมิไม่ถูกกับเจ้าเมือง จึงอพยพมาตั้งอยู่บ้านหนองกองแก้วแล้วสมัครทำราชการขึ้นอยู่กับเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมาจึงมีใบบอกกราบบังคมทูลขอตั้งให้เมืองแสนเป็นเจ้าเมือง ขอยกบ้านหนองกองแก้วขึ้นเป็นเมือง จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เมืองแสนเป็นที่พระจันตประเทศ ยกบ้านหนองกองแก้วเป็นเมืองชนบทขึ้นกับนครราชสีมา (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อม, 2516: 25) นอกจากนี้ยังมีกรณีเมืองโยสธร คือในปี พ.ศ. 2357 ฝ่ายอุปฮาด (กำ) เมืองอุบลราชธานีกับราชวงศ์ (สิง) เมืองโขงซึ่งเป็นญาติกันกับเจ้าพระยาวิไชยชัตติยราชวงษา

¹¹ เป็นตำแหน่งหนึ่งในการจัดการปกครองตามแบบธรรมเนียมลาว ซึ่งมี 5 ระดับ คือ 1. อาญาสี ตำแหน่งสูงสุดของเมือง 2. ผู้ช่วยอาญาสี 3. ตำแหน่งชื่อบ้านขางเมือง ซึ่งตำแหน่งชื่อบ้านมี 2 ตำแหน่งคือเมืองแสน มีหน้าที่กำกับฝ่ายกำลังพลของเมือง (คล้ายฝ่ายกลาโหม) ส่วนอีกตำแหน่งหนึ่งคือ เมืองจัน (บางแห่งเขียนเมืองจันท์) มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน (คล้ายฝ่ายมหาดไทย) สำหรับตำแหน่งขางเมือง เป็นตำแหน่งรองลงมาจากชื่อบ้าน เช่น เมืองขวา เมืองซ้าย เมืองกลาง มีหน้าที่รักษาบัญชีไพร่พล บัญชีเล็ก (ดูรายละเอียดในจารุบุตร เรื่องสุวรรณ, 2527).

เจ้าเมืองจำปาศักดิ์เท่านั้นไม่พอใจที่จะทำราชการกับเมืองจำปาศักดิ์และเมืองอุบลฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบ้านสิงห์เป็นเมืองยโสธรให้ราชวงศ์ (สิง) เมืองโขงเป็นที่พระสุนทรราชวงษาเจ้าเมืองยโสธร ขึ้นกับราชสำนักกรุงเทพฯ ส่วนอุปฮาด (ก่า) เมืองอุบลราชธานี เป็นที่พระเทพวงษาเจ้าเมืองเขมรรัฐ โดยยกบ้านโคกกงพะเนียงริมฝั่งโขงตะวันตกเป็นเมืองเขมรรัฐขึ้นกับราชสำนักกรุงเทพฯ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, 2506: 226)หรือกรณีของอุปฮาดเมืองสุวรรณภูมิขัดแย้งกับพระยารัตนวงษาเรื่องเลิกในสังกัดในปี พ.ศ. 2415 ฝ่ายอุปฮาดจึงได้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาขอตั้งบ้านดอนเสาโรงเป็นเมือง ขอไปเป็นเจ้าเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งดอนเสาโรงเป็นเมืองเกษตรวิสัยตั้งให้อุปฮาด (เง่า) เป็นที่พระศรีเกษตรวิสัยเจ้าเมืองครั้งนั้นท้าวเพี้ยตัวเล็กในท้องแขวงเมืองสุวรรณภูมิได้พากันไปสมัครขึ้นกับเมืองเกษตรวิสัยมีจำนวนสี่พันแปดร้อยคนเศษ (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อมม, 2516: 75) นอกจากนี้ยังมีกรณีของหลวงธิเบศร์ หลวงมหาดไทย หลวงอภัย กรมการเมืองศรีสะเกษ ร้องไม่สมัครที่จะทำราชการกับพระยาวิเศษภักดีเจ้าเมืองศรีสะเกษ จึงได้อพยพครอบครัวไปตั้งอยู่ที่บ้านน้ำโตมใหญ่ มีจำนวนลูกฉกรรจ์ 606 คน ลำมะโนครัว 2,150 คน ครั้น พ.ศ. 2388 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านน้ำโตมใหญ่ขึ้นเป็นเมืองเดชอุดม ตั้งหลวงธิเบศร์เป็นพระศรีสุระเจ้าเมือง ให้หลวงมหาดไทยเป็นหลวงปลัด ให้หลวงอภัยเป็นหลวงยกกระบัตร (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อมม, 2516: 47)

ประการที่สอง ความต้องการมีอำนาจและเป็นอิสระ จึงมีการเสนอขอตั้งเมืองใหม่ ด้วยการเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าไปเป็นพวกพ้องแล้วจึงขอตั้งเมืองใหม่ ดังเช่นกรณีของเพี้ยเมืองแพนบ้านชีโล้น เมืองสุวรรณภูมิ ในปี พ.ศ. 2340 เห็นว่าเมืองแสนได้เป็นเจ้าเมืองชนบทก็

อยากจะเป็นบ้าง จึงได้เกลี้ยกล่อมผู้คนในบังคับได้สามร้อยเศษ จึงสมัครขึ้นอยู่กับเจ้าพระยานครราชสีมาแล้วขอตั้งบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมือง เจ้าพระยานครราชสีมาได้มีใบบอกมายังกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เมืองแพนเป็นที่พระยานครบริรักษ์เจ้าเมือง ยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, 2506: 220) หรือกรณีของเพี้ยศรีปาก เพี้ยเหล็กสะท้อน เพี้ยไกรสร เสนาเมืองสุวรรณภูมิคบคิดกันเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าเป็นพวกพ้องตัวเล็กได้สองร้อยเศษ แยกออกจากเมืองสุวรรณภูมิไปสมัครขึ้นอยู่กับเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมามีใบบอกมายังกรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เพี้ยศรีปากเป็นพระเสนาสงครามเจ้าเมือง ยกบ้านหมากเพ็ญ บ้านหนองหัวเรด ซึ่งอยู่ริมเมืองพุทไธสงเก่า เป็นเมืองพุทไธสงขึ้นกับเมืองนครราชสีมา (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, 2506: 221)

เป็นที่น่าสังเกตว่า จากเหตุผลทั้งสองประการข้างต้นนี้ พบว่า ในแต่ละกลุ่มผู้นำอพยพภายหลังการเสียชีวิตของผู้นำกลุ่มรุ่นแรกๆ แล้ว ผู้นำรุ่นต่อมาของแต่ละกลุ่มมักเกิดความขัดแย้งแย่งชิงกัน¹² เป็นผู้นำดังตัวอย่างข้างต้น หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ภายในแต่ละกลุ่มภายหลังเมื่อสิ้นผู้นำกลุ่มรุ่นแรกๆ พบว่ามีการแตกแยกเป็นกลุ่มเล็กๆ ขึ้น

นอกจากนี้ ยังมีเหตุผลอื่นอีก เช่น มีกลุ่มอพยพจากฝั่งซ้ายเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารโดยผ่านทาง

¹² เป็นที่น่าสังเกตว่า ในอีสานมีคำกล่าวที่พูดถึงลักษณะของคนอีสานที่เด่นอย่างหนึ่งก็คือ มี 3 สิ่งที่คนอีสานกลัว (หรือ “ย่าน” ในภาษาอีสาน) “ย่านได้สิ้น ย่านเขาวัว ย่านเข็ดบ่เป็นหรือย่านเข็ดบ่ถึก” หากแปลความหมายก็คือ กลัวคนอื่นได้ดีกว่าตน (มีความอิจฉาริษยา) กลัวคนอื่นดูถูกตน (ความรู้สึกมีบมด้อยอยู่ในใจ) และกลัวทำไม่ได้หรือทำไม่ถูกต้อง (การขาดความมั่นใจ) แต่คำดังกล่าวนี้ก็ยังมีกรณียกเว้นและมีผู้ไม่ยอมรับ.

ผู้นำในภาคอีสาน จึงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้นำเหล่านี้เป็นเจ้าของเมืองและยกชุมชนที่ไปตั้งหลักแหล่งขึ้นเป็นเมืองดังเช่นในปี พ.ศ. 2388 พระพรหมราชาวงษาเจ้าเมืองอุบลราชธานี ได้นำท้าวจันศรีสุราชเมืองตะโปน ท้าวอุษาคเมืองชุมพร ท้าวฝ่ายเมืองผาบึง ท้าวมหาวงษ์เมืองคางซึ่งพาครอบครัวรวม 1,847 คน เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ตั้งอยู่บ้านช่องนาง แขวงเมืองอุบลนั้นเข้าเฝ้าทูลฝ่าละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านช่องนางเป็นเมืองเสนางคนิคมให้ท้าวจันศรีสุราชเมืองตะโปน เป็นที่พระศรีสินธุสงครามเจ้าเมือง (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อม, 2516: 46) หรือในปี พ.ศ. 2388 พระสีหนาท พระไชยเชษฐา นายครัวเมืองตะโปน ยกครัวมาตั้งอยู่ ณ บ้านคำเมืองแก้วฝั่งโขงตะวันตกแขวงเมืองเขมราฐ พระเทพวงษา (บุญจันทร์) เจ้าเมืองเขมราฐ จึงมีใบบอกมายังกรุงเทพฯ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านคำเมืองแก้วเป็นเมืองคำเชื่อนแก้ว ให้ตั้งพระสีหนาทเป็นที่พระรามนรินทร์เจ้าเมืองคำเชื่อนแก้ว ขึ้นกับเมืองเขมราฐ เป็นต้น (อมรวงษ์วิจิตร, หม่อม, 2516: 49)

การตั้งเมืองใหม่นี้โดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังกรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ได้ทรงจัดลำดับความสำคัญของเมืองต่างๆ โดยแบ่งเป็นเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี และเมืองจัตวา ให้เจ้าเมืองปกครองดูแลไพร่พลของตน เจ้าเมืองผู้ใดสามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนตั้งเป็นเมืองเล็กได้ก็ให้ตั้งเมืองนั้นๆ ขึ้นต่อเมืองใหญ่อีกทีหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นการเพิ่มสถานะทางการเมือง เศรษฐกิจต่อเมืองใหญ่โดยตรงนั่นเอง กล่าวคือ เมืองใหญ่จะได้ค่าธรรมเนียมแต่งตั้งตำแหน่งเพี้ยคนละ 2 บาท เป็นท้าวคนละ 4 บาท ชุนคนละ 6 บาท ค่าปรับไหม การเกณฑ์แรงงานและสิ่งของ การเก็บส่วย เป็นต้น ดังนั้นจึงไม่แปลกที่จะเห็นภาพของการตั้งเมืองใหม่โดยผ่านเมืองใหญ่อีกทอดหนึ่ง

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า นโยบายของประเทศไทยที่มีต่อหัวเมืองอีสานในช่วงนี้ก็คือ การสนับสนุน “การตั้งเมืองใหม่” เพื่อต้องการให้เมืองในฝั่งขวาแข็งแกร่งเป็นกำแพงทางด้านตะวันออก และนโยบายนี้ก็ได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มเจ้าเมืองใหม่เป็นอย่างดี ดังนั้นจึงพบว่าการขยายตัวของเมืองที่เกิดในภาคอีสานนั้นไม่ได้เป็นเมืองที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ หากแต่เป็นเมืองที่เกิดขึ้นด้วยเหตุผลทางการเมือง และก็จะพบว่านับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ปี พ.ศ. 2428 อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้งดการตั้งเมืองนั้น) มีเมืองตั้งใหม่รวมทั้งหมด 113 เมือง ทั้งนี้ไม่รวมเมืองอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาและธนบุรีกับเมืองที่ไม่ปรากฏว่าสร้างขึ้นในรัชกาลใดอีก 21 เมือง (ดูอุตรธานี, พระยา, 2516)

อย่างไรก็ตาม การขอแต่งตั้งเมืองจำนวนมากเช่นนี้ มีผลทำให้เกิดการแย่งเขตแดนระหว่างเมืองใหญ่ขึ้นในเวลาต่อมา ดังเช่น ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช หัวเมืองแถบเขมรป่าดง คือ เมืองศรีสะเกษกับเมืองขุขันธ์วิวาทแย่งชิงเขตแดนกัน จึงโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งปันเขตแดนขึ้นคือทิศใต้ของเขารบรตัดตั้งแต่ช่วงจันทน์หอมมาบ้านหัวดอย หุ่งประทายมาบ้านขาม บ้านคันท่อมถึงบ้านลาวเดิม แล้วไปตามลำห้วยทาด ไปบ้านเก่าศาลาบ้านลำโรง บ้านดอยกองไปวังชันาค ไปบ้านแก่งเก่า ไปกุดเสมอ ไปสระสี่เหลี่ยมหลักหินทำน้ำลำพชี ไปตามลำน้ำพมูล ไปบ้านด่าน บ้านหมาเยาไปบ่อพันขันธุ์ ถึงท่าหัวลำพชีลงไปทางใต้เป็นพรหมแดนเมืองขุขันธ์ ข้างทิศเหนือเป็นเขตแดนเมืองศรีสะเกษ (เดิม วิชาญพจนกิจ, 2530: 157)

จากตัวอย่างข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงการเริ่มกำหนดเขตแดนหรือขอบเขตของพื้นที่ที่ชัดเจนขึ้น

ระหว่างเมืองต่างๆ ในแถบหัวเมืองอีสานแล้ว นอกเหนือจากเรื่องกำหนดเขตแดนหรือเรื่องพื้นที่แล้ว หัวเมืองอีสานยังได้มีการแย่งชิงเล็ก ซึ่งปรากฏอยู่เสมอระหว่างเมืองต่างๆ ขณะเดียวกันตัวเล็กที่ไม่ได้รับความยุติธรรมจากเจ้าเมืองหนึ่งก็อาจหนีไปพึ่งเจ้าเมืองอื่น จึงกลายเป็นสาเหตุของการพิพาทกันได้ เช่น เล็กเมืองสุวรรณภูมิสมัครไปอยู่เมืองเกษตรวิสัย แต่พระรัตนวงศาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิแก่งแย่งก็อดกันไม่ยอมให้เล็กไปตามใจสมัคร นอกจากนั้นพระรัตนวงศายังให้อุปฮาดราชวงศ์ ราชบุตร ท้าว เพี้ย ไปตามจับตาแสงกำนัน นายบ้านที่ควบคุมท้าวเพี้ย ตัวเล็ก ซึ่งสมัครไปอยู่เมืองเกษตรวิสัยไปมัดโยงเขียนตี เร่งเอาเงินส่วยจากท้าวเพี้ยและเล็กคนละ 2 บาท 1 สลึง ทำให้ท้าวเพี้ยและเล็กได้รับความเดือดร้อนเป็นอย่างมาก ฝ่ายพระศรีเกษตรวิชัย เจ้าเมืองเกษตรวิสัยก็ออกไปตั้งกองช่องสุ่มเกลี้ยกล่อมตัวเล็ก ตัวเล็กไม่สมัครไปอยู่เมืองเกษตรวิสัยก็จับเล็กลับมัดเขียนตีคนละ 10-30 ที แล้วบังคับเอาเงินจากเลิกไพร่ปิดบังไว้ใช้ประโยชน์สำหรับเมืองของตน (วิโรจน์ ทิพย์แก้ว, 2529: 141) นอกจากนี้ยังพบว่า เมืองบริวารมีความต้องการเป็นอิสระจากฐานะการเป็นเมืองบริวารและต้องการผลประโยชน์จากส่วยในเมืองของตนโดยไม่ต้องหักส่งหัวเมืองที่ตนสังกัด แต่มุ่งที่จะจัดการส่งส่วนกลางโดยตรง ดังเช่น เมืองพยัคฆภูมิพิสัย เมืองบริวารของเมืองสุวรรณภูมิแทนที่จะไปตั้งเมืองที่บ้านเมืองเสียในเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิตามที่ได้ขอตั้งไว้ แต่กลับไปตั้งที่บ้านนาขาในเขตเมืองมหาสารคาม ทำให้เมืองสุวรรณภูมิไม่สะดวกในการเรียกเก็บส่วยจากเมืองพยัคฆภูมิพิสัย เพราะเมืองพยัคฆภูมิพิสัยอ้างว่าได้อยู่ในเขตแขวงเมืองสุวรรณภูมิ ขณะเดียวกันเมืองมหาสารคามก็เรียกเก็บส่วยจากเมืองพยัคฆภูมิพิสัยไม่ได้ เพราะจะถูกอ้างว่าเป็นเมืองบริวารของเมืองสุวรรณภูมิ

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า การตั้งเมืองใหม่ของ

บรรดาผู้นำท้องถิ่นต่างๆ นี้มีผลต่อการสร้างและการเริ่มต้นความหมายของท้องถิ่นนิยมที่เกี่ยวข้องกับการยึดพื้นที่ นอกจากนี้ นโยบายสนับสนุนการตั้งเมืองของรัฐไทยส่วนกลางก็สอดคล้องกับความต้องการของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นในเมืองต่างๆ เป็นอย่างดี อันเนื่องมาจากประโยชน์ของผู้นำท้องถิ่นเหล่านั้น ขณะเดียวกันหัวเมืองต่างๆ ก็มีเอกเทศในการปกครองตนเองค่อนข้างมาก แม้จะเป็นหัวเมืองที่ต้องขึ้นกับหัวเมืองใหญ่ก็ตาม และหรือแม้จะมีการสักเล็ก¹³ และกดขี่เล็กน้อยในหัวเมืองอีสานอย่างหนักหน่วงแค่ไหนก็ตาม ผู้นำท้องถิ่นในหัวเมืองต่างๆ เหล่านี้ก็ยังคงความสัมพันธ์กับส่วนกลางที่กรุงเทพฯ เป็นอย่างดี ตราบเท่าที่ตระกูลของอำนาจท้องถิ่นยังได้รับการเลือกสรร และยังคงสืบทอดอำนาจในตระกูลอย่างมั่นคงเรื่อยมา

ดังนั้น ระบบเมืองขึ้นภายในเมืองใหญ่ อาจทำให้คู่มืออำนาจเป็นทอดๆ กันมา แต่เมื่อพิจารณาภายหลังแล้วจะพบว่าเมืองเล็กๆ ที่ขึ้นกับเมืองใหญ่ ต่างก็เป็นเอกเทศทางการเมืองภายในเมืองของตน นอกจากนี้ยังอาจกล่าวได้ว่า นโยบายส่งเสริมการตั้งเมืองใหม่ของรัฐส่วนกลางกรุงเทพฯ นี้ยังได้มีส่วนในการสร้างความหมายของท้องถิ่นนิยมด้วย

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นนี้จะพบว่า ภาพอำนาจท้องถิ่นในอีสานที่พอมองเห็นได้ก็คือ อำนาจ

¹³ หลักฐานว่ามีการสักเล็กขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ราวปี พ.ศ. 2367 ต่อมาในปี พ.ศ. 2372 ได้มีการสักเล็กขึ้นอีก โดยมีเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นแม่กองสัก และปี พ.ศ. 2376 ก็ตั้งกองสักขึ้นที่เมืองโยธธและช่วงที่มีการสักเล็กกว้างขวางหลายพื้นที่มากกว่าก่อนหน้านี้ คือช่วงที่เจ้าพระยาบดินทรราชสีมาเป็นแม่กองสักเล็กในปี พ.ศ. 2402-2407 มีเลิกในหัวเมืองลาวตะวันออกและเขมรป่าดงถึง 198,940 คน (จำนวนเลิกเดิม 43,654 คน) ทั้งนี้ยังไม่รวมกับเมืองต่างๆ อีกหลายเมือง ซึ่งไม่ปรากฏว่าได้สักเล็กหรือไม่ (ธีรชัย บุญมาธรรม, 2536: 147).

ท้องถิ่นอีสานที่แตกย่อยออกเป็นอำนาจท้องถิ่นเล็กๆ¹⁴ ที่มีบทบาทและมีอิทธิพลอยู่ในวงจำกัด ด้วยนโยบายที่ชาวนครหลวงของราชสำนักกรุงเทพฯ เช่นนี้ จึงทำให้หัวเมืองอีสานซึ่งมีเอกเทศทางการเมืองเล็กๆ ภายในเมืองของตนไม่อยู่ในฐานะที่จะท้าทายอำนาจรัฐบาลกลางได้จริง รวมทั้งผู้นำหัวเมืองเหล่านี้ต่างก็จงรักภักดีกับราชสำนักกรุงเทพฯ เป็นอันดี ด้วยเหตุนี้ จึงไม่แปลกที่จะเห็นการสละเลงทั้งจากอำนาจรัฐส่วนกลางและจากอำนาจท้องถิ่นอีสานเอง

เป็นที่น่าสังเกตว่า นอกเหนือจากเมืองต่างๆ จะมีเอกเทศทางการเมืองภายในเมืองของตนเองแล้ว ยังพบว่ามื่อสระทางด้านศาสนาอีกด้วยอย่างน้อยก่อนกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 คณะสงฆ์ในหัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสานก็มีฐานะเช่นเดียวกับองค์กรทางการเมืองคือ มีอิสระจากการปกครองของคณะสงฆ์ไทย โดยคณะสงฆ์ในหัวเมืองอีสานจะรับแบบแผนปฏิบัติมาจากขนบธรรมเนียมดั้งเดิมจากล้านช้าง ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้ คือ

การปกครองคณะสงฆ์ ตามธรรมเนียมการจัดชั้นสมณศักดิ์ของล้านช้าง ได้จัดแบ่งออกเป็น 8 ชั้นคือ ลำเจียก ซา คู ฝ่าย ด้าน หลักคำ ลูกแก้ว ยอดแก้ว หัวเมืองอีสานจะมีอยู่ 6 ชั้น คือ ลำเจียก ซา คู ฝ่าย ด้าน และหลักคำ ส่วนสมณศักดิ์ในชั้น “ลูกแก้ว” และ “ยอดแก้ว” จะไม่มีในหัวเมืองอีสาน เนื่องจากว่าทั้ง 2 ตำแหน่งเป็นตำแหน่งสมณศักดิ์สูงเทียบเท่ารองสังฆราชา โดยสังฆราชา ซึ่งจะมีอยู่เฉพาะเมืองหลวงของคณะจักรเท่านั้น หัวเมืองอีสานซึ่งไม่มีเมืองใดมีฐานะเป็นเมืองหลวง จึงไม่มีสมณศักดิ์ชั้นสูง 2 ชั้นดังกล่าว นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่น่าสนใจอีกคือ การที่หัวเมืองอีสานค่อนข้างจะเป็นอิสระจากกันนั้น จึงปรากฏว่ามี “พระหลักคำ” (ประมุขสงฆ์) จำนวนมากในภาคอีสาน ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ภายในเมืองหนึ่งๆ อย่างเป็นทางการของตนไป ทั้งนี้ คณะสงฆ์หัวเมืองอีสานยังได้

รับธรรมเนียมการศึกษาเล่าเรียนเป็นแบบดั้งเดิมของล้านช้าง รวมทั้งข้อกำหนดและธรรมเนียมปฏิบัติของคณะสงฆ์ที่ยังคงอาศัยจารีตเดิมที่เรียกว่า “ครองสงฆ์” ตามอย่างธรรมเนียมเดิมเช่นกัน (กิติรัตน สืบพันธ์, 2533: 51)

ส่วนด้านกฎหมาย จากการศึกษาพบว่า อย่างน้อยก่อนปี พ.ศ. 2402 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หัวเมืองอีสานได้มีอิสระในการนำเอากฎหมายโบราณอันสืบเนื่องมาจากล้านช้างเข้ามาใช้เป็นหลัก ได้แก่ กฎหมายโคสารราชฎี ธรรมศาสตร์ปกรณ์ และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาญา จักรและธรรมจักรเปรียบเทียบกัน กฎหมายลักษณะบ่าวสาว (แก่นคำ) และกฎหมายอีสานฉบับสมุดไทยดำ นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับบ้านเหล่าหมี่ กฎหมายอีสานฉบับนายบาน โพธิไทย เป็นต้น (อรุณ นันทจักร, 2531: 10-16)

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าหัวเมืองต่างๆ ในอีสานอย่างน้อยที่สุดก่อนเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 นับเป็นช่วงที่มีความเป็นเอกเทศทางการเมือง

¹⁴ เป็นที่น่าสนใจว่า แม้กระทั่งความเชื่อในเรื่องผีของอีสาน ก็ยังแบ่งย่อยเป็นชั้นๆ ที่สำคัญได้แก่ 1. ผีแดน หรือผีฟ้าผีแดน เชื่อว่าเป็นผีที่ยิ่งใหญ่กว่าผีทั้งหลาย มีลักษณะเป็นเทพมากกว่าเป็นผี นั่นคือผีแดนเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งต่างๆ ส่วนพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องได้แก่ ลำผีฟ้าผีแดน (รักษาโรค) การแห่บั้งไฟ 2. ผีปู่ตา วิญญาณบรรพบุรุษประจำหมู่บ้าน ซึ่งชนบทในอีสานทุกหมู่บ้านจะมีศาลปู่ตา หรือที่เรียกว่าตูปู่ตา ที่เชื่อว่าจะเป็นผู้คุ้มครองลูกบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข 3. ผีมหาลักษณ์หลักเมือง บางครั้งเรียกว่าผีอาฮัก ศาลเจ้าพ่อหลักเมืองมิใช่จะมีในเมืองใหญ่ๆ เท่านั้น แต่ตามหมู่บ้านนั้นก็มีทุกหมู่บ้านที่เรียกว่า “หลักบ้าน” ความเชื่อในเรื่องนี้ส่วนใหญ่ได้เลิกราไปมากแล้วเมื่อเทียบกับผีปู่ตา 4. พ่อเชื่อแม่เชื่อผีประจำตระกูล ซึ่งเป็นผีที่ประจำอยู่ในบ้านเรือน ความเชื่อในเรื่องดังกล่าว โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีประจำตระกูลและผีปู่ตา น่าจะมีส่วนให้คนอีสานผูกพันกับท้องถิ่นและตระกูลของตนอยู่ไม่น้อย (ดู ธวัช ปุณโณทก, 2526).

ภายใต้ผู้นำท้องถิ่นของตนและยังมีความเป็นอิสระทาง
ด้านอื่นๆ ด้วย ไม่ว่าจะเป็นคราสนา ความเชื่อ กฎ
หมาย ที่เป็นของตนเอง โดยอิทธิพลจากศูนย์อำนาจ
กรุงเทพฯ เข้ามายุ่งเกี่ยวน้อยมาก และช่วงนี้เป็นที่น่า
สังเกตว่า ในหัวเมืองอีสานไม่ปรากฏว่ามีกรก่อการ
กบฏขึ้นแต่อย่างใด

3.2. การตั้งชื่อเมืองของรัฐไทยส่วนกลาง กรุงเทพฯ

สิ่งหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ ภายหลังกการตั้งเมืองใหม่
ของบรรดาผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้ นอกจากทางราชสำนัก
กรุงเทพฯ จะเป็นผู้พระราชทานนามเจ้าเมืองและกรม
การแล้ว การตั้งชื่อเมืองต่างๆ ในอีสานรัฐส่วนกลางก็
ยังมีบทบาทในการสร้างนิยมและความหมายของชื่อ
เมืองนั้นอีกด้วย และจากหนังสือสารานุกรมสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว ได้มีการกล่าวถึงการตั้งชื่อเมืองตั้งใหม่ในมณฑลอุดร
และมณฑลอิสานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว และต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า “หัวเมืองบอกเข้ามาว่าขอตั้งบ้าน
อะไรเป็นเมือง อาลักษณ์ก็คิดชื่อเมืองเป็นภาษามคธ
ให้ความตรงหรือใกล้เคียงกับชื่อเดิมของตำบลที่ตั้งเมือง
นั้น” (อุตราณี, พระยา, 2516: 201) ดังนั้นจึงไม่แปลก
ที่จะพบว่า บ้านกวางโซดเป็นเมืองพิบูลมังสาหาร บ้าน
ยักขุเป็นเมืองขามเฒ่ามณฑล บ้านโพธิสว่างเป็น
เมืองสว่างดินแดน บ้านโป่งเป็นเมืองพนมไพรแดน
มฤค บ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย บ้าน
หงส์เป็นเมืองจตุรพักตรพิมาน บ้านกุดสิมเป็นเมือง
กุฉินารายณ์ บ้านสะพือใหญ่เป็นเมืองตระการพิชผล
บ้านเวินชัยเป็นเมืองมหาชนะชัย บ้านค้อใหญ่เป็นเมือง
อำนาจเจริญ เหล่านี้เป็นอาทิ (ดูติม วิภาคย์พจนกิจ,
2530ก) ปัจจุบันเมืองต่างๆ เหล่านี้ยังคงใช้ชื่อที่รัฐบาล
ส่วนกลางตั้งให้จนกระทั่งปัจจุบัน

การยกบ้านขึ้นเป็นเมืองและการตั้งชื่อเมืองนี้ อาจ

กล่าวได้ว่า อำนาจรัฐส่วนกลางกรุงเทพฯ ได้มีบทบาท
ในการสร้างความหมายและนิยามของเมือง ทั้งมีส่วน
ในการเริ่มต้นในเรื่องท้องถิ่นนิยมในความหมายเชิง
พื้นที่ในเวลาต่อมาอีกทางหนึ่ง รวมถึงการที่บรรดาเจ้า
ผู้นำท้องถิ่นของเมืองต่างๆ ก็มีสวนในการให้นิยาม
ความหมายในเชิงพื้นที่ด้วยเช่นกัน ดังเห็นได้จากการ
ที่ผู้นำเมืองต่างๆ พยายามกำหนดขอบเขตหรือพื้นที่
เมืองของตนให้ชัดเจนถึงแม้จะเพื่อประโยชน์ในการ
ควบคุมกำลังคนก็ตาม ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การ
ตั้งเมืองใหม่และการตั้งชื่อเมืองเป็นการเริ่มต้นท้องถิ่น
นิยมในความหมายเชิงพื้นที่ก็ว่าได้

4. ความพยายามเคลื่อนไหวสร้างความเป็น ลาวระหว่างลาวฝั่งซ้ายและลาวฝั่งขวา แม่น้ำโขง: “กรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369”

สงครามกบฏเอกราชลาวภายใต้การนำของเวียง
จันทน์ในปี พ.ศ. 2369 ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงต้นรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และจบลงด้วย
ความพ่ายแพ้ของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์
นั้น ในงานวิจัยนี้จะไม่พิจารณาถึงสาเหตุ และรายละเอียด
ของเหตุการณ์ แต่จะพิจารณาว่าท่ามกลางการ
เผชิญกับอำนาจใหญ่ 2 แห่งคือกรุงเทพฯ และเวียง
จันทน์นั้น ชาวลาว กลุ่มต่างๆ ในอีสานได้เคลื่อนไหว
ในเหตุการณ์นี้อย่างไร รวมถึงผลที่ตามมาของเหตุการณ์
นั้นต่อความเป็นเอกเทศทางการเมืองและวัฒนธรรม
อีสานเป็นอย่างไรอีกด้วย

อาจกล่าวได้ว่า การสงครามครั้งนี้ พอที่จะจัดกลุ่ม
เมืองต่างๆ ในภาคอีสานกับเหตุการณ์สงครามนี้ได้เป็น
3 กลุ่มด้วยกันคือ (ขจรรัตน์ ไอราวัดวัฒน์, 2532: 215-
216)

1. กลุ่มเจ้าเมืองที่มีปฏิกิริยาต่อต้านไม่ให้ความ

ร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ คือเมืองกาฬสินธุ์และเขมรราช นอกจากนี้ยังมีเจ้าเมืองชัยภูมิและเจ้าเมืองภูเขียวซึ่งเป็นเมืองขึ้นของนครราชสีมา¹⁵ อยู่ด้วย ซึ่งผู้นำเมืองเหล่านี้จะถูกเจ้าอนุวงศ์ประหารชีวิต

2. กลุ่มจ่ายอมตามสถานการณ์ที่บีบคั้น คือ ครั้งแรกร่วมมือกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ และต่อมาก็เข้าข้างฝ่ายไทย ซึ่งเมืองในกลุ่มนี้มีเป็นจำนวนมาก ได้แก่ หัวเมืองเขมรป่าดง (ยกเว้นเมืองขุขันธ์) ขอนแก่น ยโสธร สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี ชนบท

3. กลุ่มที่เข้าร่วมด้วยกับเจ้าอนุวงศ์ ได้แก่ เมืองขุขันธ์ เมืองสีมูม และเมืองปักธงชัย

หากจะพิจารณาผลจากเหตุการณ์นี้แล้ว จะเห็นภาพของกลุ่มเมืองในกลุ่มพระวอพระตาเป็นกลุ่มที่มีความดีความชอบหลังปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์คือ ราชวงศ์ (บุตร) บุตรพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) เจ้าเมืองยโสธรคนแรกเป็นผู้มีความชอบ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระสุนทรราชวงศาเจ้าเมืองยโสธรคนที่ 3 ในปี พ.ศ. 2373 และโปรดพระราชทานครุฑที่รับมาได้ให้ 500 ครุฑ และให้เป็นเจ้าเมืองยโสธรและนครพนม (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 44, 2513: 73) รวมทั้งพระราชทานภริยาอีก 1 คน และเป็นใหญ่ 1 กระบอก (เดิม วิชาญพจนกิจ, 2530: 120) ส่วนท้าวสุวรรธรม (หรือบุญมา) บุตรอัศวรชาติเมืองยโสธรหลานเจ้าพระตาได้เป็นเจ้าเมืองหนองคายคนแรก อันเป็นต้นตระกูล ณ หนองคายสืบมาจนปัจจุบัน

ทั้งหมดนี้คือภาพที่ปรากฏ แต่หากพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่า แท้จริงแล้วการดำเนินนโยบายต่างๆ ของแต่ละเมืองนั้นต่างก็นึกถึงผลประโยชน์ของเมืองตนเป็นที่ตั้ง และหากมองเจาะลึกลงไปในกลุ่มพระวอพระตา คือเมืองยโสธร อุบลราชธานี เขมรราช และกลุ่มเจ้าผ้าขาว เจ้าโสมพะมิตรเมืองกาฬสินธุ์ แล้วจะพบว่า ทั้งสองกลุ่มมีศัตรูคนเดียวกันคือ เจ้าสิริบุญสาร ซึ่งเป็นพระราชบิดาของเจ้าอนุวงศ์ผู้ซึ่งก่อสงครามครั้งนี้

จนเป็นเหตุให้ทั้ง 2 กลุ่มนี้อพยพลงมาตั้งถิ่นฐานแถบอีสาน ถึงกระนั้นเจ้าสิริบุญสารก็ยังไม่วางมือได้ตามมาติกกลุ่มนี้อีก จนเป็นเหตุให้ทั้งพระวอพระตาเสียชีวิตจากการต่อสู้เพื่อความเป็นอิสระของกลุ่มตน ดังนั้นเมื่อมีเหตุการณ์สงครามเกิดขึ้นในกรณีเจ้าอนุวงศ์นั้น ในเอกสารพื้นอุบลซึ่งเดิมเป็นหนังสือใบลานจารด้วยตัวอักษรไทยน้อยสำนวนอีสาน ซึ่งปริชา พิณทอง ได้ปริวรรตไว้จะสะท้อนภาพของผู้แต่งและของความคิดในเมืองนั้นได้บ้าง คือ มองว่าเจ้าอนุวงศ์แข็งจนเกินจารีต จนทำร้ายตัวเองเป็นเพราะโมหะและความเคืองแค้นตั้งแต่สมัยพระวอพระตาพาพลอพยพหนีมาและเมื่อกองทัพเจ้าไย (บุตรของเจ้าอนุวงศ์) ยกทัพมาตีเมืองอุบลนั้นฝ่ายเจ้าเมืองอุบลฯ ได้พากันหลบหนีเข้าป่า ส่วนชาวเมืองอุบลฯ ก็เช่นเดียวกัน และในงานเล่มนี้ยังได้พรรณนาสภาพของชาวเมืองไว้อีกด้วยว่า (ปริชา พิณทอง, 2535: 161-162)

ฝูงผู้เฒ่า	ชรากาลกลายแก่
คิดเมื่อคราวก่อนก็	มาพี่ ลั่นลาย
คิดว่าสิ่งบายแล้ว	มีเวรมาฝ่า
หนีท่าแล้ว	มาขอบกิน
คิดคั่งแค้น	หนักหน่วงในมโน
คิดตั้งกลืนกินหนาม	ปลั่งคาค้าง
อดสาสู	หนีตนดันปา
อยากลอบลี้	หนีพ้นจากเวร
เขาก็ดินพลเข้า	เต็มเมืองตกแต่ง
ไปเวดล้อม	ชาวบ้านชูเมือง

¹⁵ ส่วนนครราชสีมาหนีจากภูมิล่วงทางประวัติศาสตร์เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า ไม่ใช่ลาวแต่เป็นไทยสยาม ภาคกลางและเมืองนี้มีฐานะเป็น "เมืองพญามหานคร" มีหน้าที่คอยสอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวในหัวเมืองแถบเขมรและลาว (สายพิน แก้วงามประเสริฐ, 2538: 13) จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่จะพบว่าเมืองนครราชสีมาที่อยู่ฝ่ายไทย สำหรับเรื่องท้าวสุรนารีและอนุสาวรีย์ที่สร้างขึ้นหลังเกิดกบฏบวรเดช พ.ศ. 2476 นั้นโปรดดูสายพิน แก้วงามประเสริฐ, 2538

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าเอกสารพื้นเมืองฉบับนี้ ไม่ได้ ยินดีในการยกทัพเข้ามาของกลุ่มเจ้าอนุวงศ์ แต่ไม่ พอใจและไม่เห็นด้วยกับการกระทำของเจ้าอนุวงศ์ อีกด้วย ข้อสังเกตสำหรับเรื่องของการอพยพเข้าป่า ในยามสงครามนั้นพบว่า เหตุการณ์ครั้งนี้มีราษฎร หลบหนีเข้าป่าจำนวนมากไม่เฉพาะในเขตเมืองอุบลฯ เท่านั้น แต่หากดูเอกสารใบบอกจะพบภาพเหล่านี้ค่อนข้างมาก ดังเช่น ใบบอกของพระยาจำแสนยกกรมฉบับที่ 1 (หอพระสมุดวชิรญาณ, 2469: 5) "...ไพร่ในกองทัพ ไปตัดไม้ทำสะพานเชือก กลับมาแจ้งความว่า พบรอย คร้ว พระยาเกษตรรักษาให้หลวงจำเรียมสาสี ขุนรตเทพ ขุนวิสูตรสาสี นายไพร่ 12 คนไปตามคร้วที่เชิงเขา ทาง ไกลลำเชียงประมาณ 400 เส้น พาคร้วชายหญิงใหญ่น้อย 52 คนมา พวกคร้วแจ้งว่า หนีอายลาวมาแต่หนองบัว ลำภู... แล้วส่งคร้วลงมาอยู่บ้านเรือนตามภูมิลำเนา..." หรือ คำให้การของอ้ายเชียงมัน (หอพระสมุดวชิรญาณ, 2469: 41)

"...อ้ายอุปราษาก็ให้ยกบ้านเรือนในนอกเมือง กาทลินธุ์เสียหมด กวาดครอบครัวไปเวียงจันทน์ บุตรภรรยาข้าพเจ้าก็ติดไปด้วย แต่ตัวข้าพเจ้ากับ เชียงคำ เชียงโคข เชียงคำมา เชียงแก้ว หนีเข้าอยู่ ในป่า..."

นอกเหนือจากภาพของกลุ่มเมืองอุบลที่มีต่อ เหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์แล้ว ในส่วนของกลุ่มเมืองอื่นที่สำคัญ คือกลุ่มเมืองยโสธร ซึ่งเอกสารส่วนใหญ่มักจะ พิจารณาว่าเป็นกลุ่มเมืองที่ได้ผลประโยชน์มากที่สุด จากชัยชนะของการปราบเจ้าอนุวงศ์ (ดูจากงานของเติม วิภาคย์พนกิจ, 2530ก) แต่หากพิจารณาจากเอกสาร ของกรุงเทพฯ อันเป็นตัวแทนของราชสำนักส่วนกลาง คือ พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยา ทิพากรวงศ์อย่างลึกซึ้งแล้ว จะพบว่า กรณีเมืองยโสธร

นั้นในระยะแรกกรุงเทพฯ มองว่า เป็นฝ่ายกบฏเข้าร่วม กับเจ้าอนุวงศ์ความว่า (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2525: 38)

"พระยาราชสุภาวดีจึงยกไปตีค่ายเวียงคุกที่เมือง ยโสธร อุปฮาดราชวงศ์เมืองยโสธรสู้รบแข็งแรง ครั้นพระยาราชสุภาวดีตีค่ายเวียงคุกแตกก็จับแต่ บรรดาครัวอุปฮาด ราชวงศ์ ซึ่งเข้าด้วยเจ้าอนุมา ครอกเสียสิ้นประมาณ 100 คนเศษ"

ส่วนพงศาวดารเมืองยโสธร (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 44, 2512: 75) ได้เขียนในเรื่องเดียวกันนี้ว่า

"แต่เมื่อข้ากลับจากทัพฯ เพื่อไปกรุงเทพฯ...ขณะ นั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดีจึงตรวจดูครอบครัวเมือง เวียงจันทน์บุรีจะคุมลงไปกรุงเทพฯ แล้ว ท้าวบุตร จึงกราบเรียนเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่า ท้าวคำน้อง ชายอุปฮาดปิดบังครอบครัวไว้ ครั้นเจ้าพระยาราช สุภาวดีไต่สวนก็ได้ความ จึงว่าท้าวคำปิดบังครอบครัวเมืองเวียงจันทน์บุรีไว้ ซึ่งเจ้าพระยาราชสุภาวดี จะเอาท้าวคำประหารชีวิต แล้วอุปฮาดบุตร จึง กราบเรียนเจ้าพระยาราชสุภาวดีว่า ท้าวคำเป็น น้องชายข้าพเจ้า ไปรบศึกศัตรูมาด้วยก็มีชัยชนะ แก่ข้าศึกศัตรูมาแล้วก็จะเอาตัวท้าวคำไปประหาร ชีวิต ก็ขอให้เอาตัวข้าพเจ้ามาประหารชีวิตด้วยกัน ว่าดังนี้แล้วเจ้าพระยาราชสุภาวดีเลยสั่งให้พลทหาร ทำคอกริมน้ำชีหัวเมืองยโสธรเสร็จแล้ว เอาดิน ปั้นเข้าใส่ไว้ในคอก ครั้นถึงกำหนดแล้วเจ้าพระยา ราชสุภาวดีให้เพชรฆาตเอาอุปฮาดผู้พี่ ท้าวคำ ผู้น้อง และภรรยาญาติพี่น้องของอุปฮาดบุตร ท้าวคำเข้าใส่ในคอก ถึงกำหนดแล้วเอาเพลิงจุด อุปฮาดบุตรท้าวคำภรรยาญาติพี่น้องก็พร้อมกัน สิ้นชีวิตไป..."

ความจริงที่มีการเผาทั้งเป็นครั้งนี้ผู้เขียนไม่ต้องการสืบค้นในประเด็นดังกล่าว หากแต่ต้องการชี้ให้เห็นว่า หากเป็นไปตามที่เอกสารทั้งสองฝ่ายกล่าวถึงไม่ว่าอุปฮาดราชวงศ์เมืองยโสธรจะเข้าร่วมฝ่ายเจ้าอนุวงศ์โดยเป็นกบฏต่อกรุงเทพฯ ตามเอกสารของเจ้าพระยาทิพทรงยศ หรือเป็นแต่เพียงว่าอุปฮาดราชวงศ์เมืองยโสธร เพียงแต่ปิดบังครัวเมืองเวียงจันทน์ไว้ ไม่ต้องการให้กวาดต้อนลงไปกรุงเทพฯ ตามพงศาวดารเมืองยโสธรจริงหรือไม่ก็ตาม จากกรณีนี้แสดงให้เห็นว่า ได้เกิดสำนึกเกี่ยวกับคนเชื้อชาติลาว (เวียง) เดียวกันในหมู่เชื้อสายกลุ่มพระวอพระตาบ้างแล้ว

นอกจากนี้ หากเป็นไปตามเอกสารพื้นเมืองยโสธร จะพบว่า ภายในกลุ่มเดียวกันยังมีความแตกแยก ดังเห็นได้จากการที่ท้าวบุตรเปิดเผยความลับเรื่องปิดบังครัวเมืองเวียงจันทน์ของท้าวคำนองชายอุปฮาดบุตรไปสู่อุปฮาดราชสุภาวดี ขณะเดียวกันก็ได้เห็นถึงความรักในหมู่พี่น้องเดียวกันด้วยคืออุปฮาดบุตรที่ยินดีถูกประหารชีวิตร่วมกับน้องชายของตน

อย่างไรก็ตาม จากเหตุการณ์ครั้งนี้ พระสุนทรฯ (บุตร) ผู้เปิดเผยความลับแก่เจ้าพระยาราชสุภาวดีซึ่งต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองยโสธรและนครพนม นั้น ครั้นเมื่อเหตุการณ์สงบเป็นปกติแล้วได้ทวนระลึกถึงอุปฮาดบุตรและท้าวคำซึ่งสิ้นชีวิตไปแล้ว เพราะท่านทั้ง 2 เป็นญาติมีศักดิ์เป็นที่พี่น้องและเคยเข้ารับท้าวจับตีกสงครามได้รับความลำบากยากแค้นมาด้วยกัน ถ้าจะสร้างถาวรวัตถุเป็นที่ระลึกก็ไม่เหมาะสม เห็นว่าถ้าได้สร้างเป็นวัดวาอารามจะเกิดเป็นบุญฐานำสรรเสริญว่า ตกลงใจแล้วจึงได้มีใบบอกขอพระราชทานเวนคืนที่ดินสร้างวัด 1 แห่ง ครั้นได้รับพระบรมราชานุญาตแล้วจึงได้สร้างโบสถ์ 4 หลัง ครอบที่เผาศพนั้น (พระญาณรักขิต, 2491: 37) ปัจจุบันวัดนั้นก็คือวัดสร้างโคก ซึ่งเป็นวัดหนึ่งที่มีชื่อเสียงและเก่าแก่ของเมืองยโสธรนั่นเอง จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า

กลุ่มพระวอพระตาหากมองลึกลงไปแล้วจะพบว่า ไม่ใช่มีแต่ภาพที่เจริญรุ่งเรืองกับการอิงราชสำนักกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่อีกด้านหนึ่งของความจริงก็คือ ภาพอันขมขื่นของผู้หนีฮาน

สำหรับกลุ่มเมืองอื่นได้แก่ เมืองซุซันต์ เมืองสีมูม และปักธงชัย หากพิจารณาลงไปแล้วจะพบว่า เมืองเหล่านี้มีความเป็นปฏิปักษ์ต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทร์ ณ ราชสีมา) ดังนั้น จึงไม่แปลกที่กลุ่มนี้จะเข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า การดำเนินนโยบายต่างๆ ของหัวเมืองเหล่านี้ล้วนแต่เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของกลุ่มเมืองของตนเป็นหลักทั้งสิ้น และหากพิจารณาในฝ่ายของลาวเองก็จะพบว่า ไม่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังเช่น กรณีของพระเจ้ามณฑลราชแห่งเมืองหลวงพระบาง เจ้าน้อยเมืองพวน และเจ้าอุปฮาดติตะ ก็ไม่ได้ให้ความร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์

อย่างไรก็ตาม ผลสะท้อนที่ตามมาของกรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์อย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดเจน ก็คือการเกิดจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ และการก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในจารีตทางวรรณกรรม กล่าวคือ ในแง่จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์นั้น จะพบว่าประวัติศาสตร์ของเวียงจันทน์ได้มีการนำมาใช้ในภาคอีสาน โดยการให้ความสำคัญของความต่อเนื่องทางประวัติศาสตร์ในช่วงของการเกิดกบฏผู้มีบุญอีสานช่วง พ.ศ. 2444-2445 (ค.ศ.1901-1902) เช่น กรณีที่บ้านแก่นท้าว อำเภอจันทิภ นครราชสีมา หัวหน้ากลุ่มผู้มีบุญชื่อนายภูมิ ซึ่งได้อ้างตนว่า ชื่อพระทองเป็นบุตรเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ เป็นต้น (กจข.ร.5.ม/30/1 หรือ ร.5.ม.2.18/13 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาธุการ ลงวันที่ 17 เมษายน ร.ศ.121)

ในทำนองเดียวกันผลที่ปรากฏชัดเจนที่สุด ก็คือ

ในปี พ.ศ. 2467 (ค.ศ. 1924) กรณีเจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว ที่ อ.ภูกระดึง จ.เลย ที่มีคำร้องเพลงในการชุมนุมให้ระลึกถึงการล่มสลายของเวียงจันทน์และการที่เวียงจันทน์จะฟื้นขึ้นมาใหม่ และผู้นำการขบถครั้งนั้นหลายคนก็ได้อ้างตัวเป็นบุตรเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ตามปรากฏในนิยาย และใช้ชื่อบุตรเจ้าอนุเหล่านั้นคือเจ้าผาดินแดง เจ้าแขนสั้นยาว และเจ้าลิ้นก่าน เช่นเดียวกันในกรณีนายสิงห์โตผู้มีบุญ บ้านดงน้อย จ.กาฬสินธุ์ ที่เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกับหมอลำน้อยชาดา (มหาสารคาม) ประมาณปี พ.ศ. 2483 (ค.ศ. 1940)¹⁶ ได้เล่าถึงประวัติศาสตร์เวียงจันทน์ให้ชาวบ้านฟังถึงการรบ ระหว่างเวียงจันทน์กับไทย และการที่ลาวต้องถูกกวาดต้อนมาอยู่ในอีสานเพราะความพ่ายแพ้ครั้งนั้น นอกจากนั้นนายสิงห์โตยังอ้างว่าเขาเป็นเจ้าผาดินแดง และเมื่อไทยเก็บภาษีส่วยเป็นตัวเงินก็มีการยกอ้างว่า หากเป็นเวียงจันทน์จะเก็บเป็นสิ่งของคือผ้าขาวแทน (จักรทิพย์ นาดสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, 2527: 239) สำหรับในเรื่องคำกลอนนั้นจะพบว่ามีการพูด ผนวกกลอนอยู่ทั่วไปว่า “เวียงจันทน์ฮ้างสาวเออย่าฟ้าวว่า บัดลีไปปาดเหล่าแดงค้ำหนวยปลาย” และ “เวียงจันทน์ฮ้างเป็นโพนชี้หมากจอกบางกอกฮ้างเป็นหม่องกระตายนอน ออนซอนเดเวียงจันทน์ฮ้าง” หมายความว่า เมืองเวียงจันทน์ร้างไปคนทั้งหลายก็อย่าตกใจ ไม่นานเมืองเวียงจันทน์ก็อาจรุ่งเรืองขึ้นมาอีก แม้เมืองเวียงจันทน์จะร้างก็ยังมีสภาพแวดล้อมที่อุดมสมบูรณ์ แต่ถ้าเมืองบางกอก (กรุงเทพฯ) ร้างเหมือนเมืองเวียงจันทน์บ้างเมืองกรุงเทพฯ ก็จะแย่งยิ่งกว่าเวียงจันทน์เสียอีก

อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า กรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ มีผลสะท้อนระยะยาวก็คือได้เกิดการสร้างจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ในอีสาน และเหตุการณ์นี้ได้เริ่มนำมาใช้ในเหตุการณ์กรณีผู้มีบุญอีสานช่วง พ.ศ. 2444-2445 โดยมีวัตถุประสงค์คือเพื่อที่จะสร้างรัฐ

อิสระซึ่งปลอดจากอำนาจรัฐต่างๆ

ความรู้สึกรักยกย่องเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์มิได้ปรากฏเฉพาะในหมู่ชาวลาวเท่านั้น หากแต่ปรากฏอยู่ในชนกลุ่มน้อยกลุ่มอื่นด้วย เพราะจากการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน กรณีหมู่บ้านไทยดำที่ จังหวัดเลย ซึ่งอพยพจากแคว้นพวนในช่วงปราบฮ่อเมื่อปี พ.ศ. 2417 นั้น พบว่า เจ้าบ้านหรือหอรักษาหมู่บ้านนี้มีทั้งหมด 4 หอ และทุกปีของเดือน 6 และเดือน 12 ชาวบ้านจะจัดงานเลี้ยงเจ้าบ้าน และ 1 ใน 4 หอนั้นคือหอเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์ ชาวไทยดำหมู่บ้านนี้ให้ความเคารพและยกย่องมากโดยเชื่อว่าวิญญาณของเจ้าอนุวงศ์จะติดตามและให้ความคุ้มครองช่วยเหลือชาวบ้านนี้ให้มีความสุขและความอุดมสมบูรณ์ (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2529: 18)

นอกจากนี้ ยังมีสิ่งที่น่าสนใจก็คือ เกิดการเปลี่ยนแปลงในจารีตวรรณกรรมอีสาน ซึ่งเดิม วรรณกรรมอีสานที่สืบเนื่องกันมานั้นก็คือ การมุ่งปลุกฝังมนต์ศรัทธาร่วมของสังคมโดยหวังบุญกุศลในภพหน้าเป็นสำคัญ โดยจะต้องอดทนอดออมสร้างบุญบารมี เพื่อเสวยสุขในโลกพระศรีอารย ครั้นเกิดสงครามกบฏเอกราชของเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 ได้มีการเขียนเอกสารพื้นเวียงและเพลงลาวแพน ซึ่งเอกสารพื้นเวียงเป็นเอกสารที่บันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์สมัยเจ้าอนุวงศ์ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า เอกสารพื้นเวียงที่เขียนขึ้นมีหลายฉบับ เอกสารเหล่านี้พบว่า ไม่มีความเป็นเอกภาพในเนื้อหา บางฉบับยกย่องเจ้าอนุวงศ์ และมีบางฉบับก็ไม่เห็นด้วยกับการกระทำของเจ้าอนุวงศ์ ดังกรณีเอกสารพื้นเรื่องเมืองอุบล (ดูปรีชา พิณทอง, ปวีร์วรรต, 2535)

¹⁶ เป็นที่น่าสังเกตว่า ช่วงระยะนี้ใกล้เคียงกับการก่อตั้งขบวนการกบฏเอกราชของลาวที่มี ส.ส.อีสานเข้าไปมีบทบาท

ส่วนเพลงลาวแพน (แอ่วลาวหรือหมอลำ) ทางด้านเนื้อหา ก็ได้สะท้อนถึงทัศนคติของผู้แต่งที่มีต่อคนไทย ถึงแม้จะเป็นเพื่อนกันมาก่อนแต่ต้องถูกไทยทารุณกรรมอย่างหนัก ดังนั้น จะเห็นได้ว่า จารีตการจดบันทึกทางวรรณกรรมของอีสานได้เปลี่ยนแปลงไป สำหรับในส่วนกลางลาวแพนนั้นคงจะมีบทบาทในวงการดนตรีไทยไม่น้อย ยังผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่พอพระทัยที่คนในราชสำนักกรุงเทพฯ ไปรับเอาวัฒนธรรมของ “ชาติลาว” ดังนั้น พระองค์จึงทรงประกาศห้ามการแอ่วลาวโดยเด็ดขาดในปี พ.ศ. 2408 (ค.ศ. 1865) ทั้งหมดนี้อาจกล่าวได้ว่า กรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ได้มีส่วนกระตุ้นของการเริ่มมีจิตสำนึกร่วมกันทางการเมืองในอีสานบ้างแล้ว ดังกรณีกบฏผู้มีบุญเป็นต้น

สำหรับทางด้านกรปกครอง นโยบายของกรุงเทพฯ ต่อหัวเมืองอีสานกับการปกครองตนเองนั้น จากการศึกษาพบว่า การยึดครองเวียงจันทน์ของฝ่ายไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ทำให้เวียงจันทน์เป็นเสมือนเมืองหนึ่งภายในราชอาณาจักรไทย เมืองต่างๆ ที่เคยขึ้นอยู่กับเวียงจันทน์มาก่อน เช่น จำปาศักดิ์ นครพนม ยโสธร ภูเวียง และหนองคาย จึงมาขึ้นตรงต่อทางกรุงเทพฯ นอกจากนี้ ยังได้แบ่งดินแดนเมืองขึ้นเสียใหม่ โดยดินแดนจำปาศักดิ์ได้เข้ากับฝ่ายกบฏกิลดดินแดนให้เหลือน้อยลง ส่วนเมืองยโสธรซึ่งมีส่วนช่วยเหลือฝ่ายไทย ได้รับการขยายดินแดนให้มากขึ้น และยังมีกรปรับปรุงเมืองอื่นๆ อีกเช่น เขมราฐ กาศิรินทร์ ชุขันธ์ อุบลฯ เป็นต้น เมืองเหล่านี้ต่างก็ได้รับการขยายดินแดนให้เพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้ ยังให้ตั้งเมืองชายแดนขึ้นอีกหลายเมือง บางเมืองขึ้นต่อกรุงเทพฯ บางเมืองขึ้นต่อเมืองใหญ่อื่นๆ (เวลลา, 2530: 159-160) เมืองต่างๆ เหล่านี้ถูกแบ่งเป็นเมืองเอก โท ตรี และจัตวา ตามความสำคัญขงเมือง ปกครองกันเองเป็นทอดๆ เมืองใหญ่ปกครองเมืองเล็ก และในแต่ละเมือง

ผู้ปกครองท้องถิ่นมีอิสระในการจัดการปกครองภายใน เช่น มีอำนาจในการตัดสินคดี เก็บภาษีและส่วยจากไพร่ ซึ่งผลประโยชน์ที่เก็บได้ส่วนที่เหลือจากที่ส่งมายังราชธานี ผู้ปกครองมีสิทธิแบ่งปันแจกจ่ายภายในวงศ์ตระกูลของตนเอง ตลอดจนจ่ายให้กรมการเมืองตามสมควร ส่วนกรจับจ่ายทำนุบำรุงบ้านเมืองขึ้นอยู่กับความพอใจของเจ้าเมือง ไม่มีกฏเกณฑ์กำหนดจะจ่ายหรือไม่ก็ได้ แต่ส่วยหรือสิ่งของที่จะส่งมายังราชธานีจะต้องเป็นไปตามที่กำหนดไว้ (นงลักษณ์ ลีเมศิรี, 2524: 25) รวมทั้งต้องจัดหาผู้คนให้เมื่อทางกรุงเทพฯ เกณฑ์แรงงาน มิเช่นนั้นต้องเสียเงินค่าเกณฑ์แรงงานคนละ 4 บาทต่อปี ส่วนการคัดเลือกเจ้าเมืองนั้นเป็นสิทธิของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่ยังคงควบคุมการเลือกเฟ้นเจ้าเมือง

จากที่กล่าวมานี้จะพบว่า หัวเมืองอีสานก็ยังคงมีเอกเทศในการปกครองตนเองเช่นเดิม และยังพบอีกว่า ภายหลังเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ไทยได้กวาดต้อนผู้คนจากฝั่งซ้ายมาฝั่งขวาเป็นจำนวนมาก ทำให้มีชุมชนเกิดขึ้นหลายชุมชน และเมื่อชุมชนขยายตัว ก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นเป็นเมือง ซึ่งเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 จะมีมากกว่าทุกรัชกาล นโยบายดังกล่าวนี้สอดคล้องกับความต้องการของผู้นำท้องถิ่นอีสานตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

5. การขยายตัวของรัฐไทยส่วนกลาง กรุงเทพฯ “มณฑลเทศาภิบาล” พ.ศ.2435: การทอนความเป็นชาติพันธุ์ลาว

5.1. การปฏิรูปการปกครอง 2435 “การสถาปนาระบบเทศาภิบาล”: ท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยมมีความชัดเจนขึ้น

กล่าวโดยทั่วไปแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ราชสำนักกรุงเทพฯ มิได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการ

ปกครองภายในหัวเมืองอีสานมากนัก ทำให้ผู้นำท้องถิ่นที่ปกครองเมืองต่างๆ ต่างก็มีอำนาจปกครองดูแลราษฎรในเมืองที่ตนปกครองอยู่อย่างเต็มที่ ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองในอีสานอยู่ในรูปของการส่งส่วยที่เป็นผลประโยชน์ของแผ่นดินเข้ามายังเมืองหลวงตามกำหนด จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังการปราบกบฏในกรณีเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์แล้ว ก็ได้มีการปรับปรุงหัวเมืองต่างๆ โดยแบ่งเป็นเมืองเอก โท ตรี และจัดตามความสำคัญของเมืองปกครองตนเองเป็นทอดๆ และภายในแต่ละเมืองผู้ปกครองท้องถิ่นต่างก็มีอิสระในการจัดการปกครองภายในตามที่ได้กล่าวมาแล้ว¹⁷ อย่างไรก็ตามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นวาระระบบการปกครองที่จัดมาแต่รัชกาลก่อนยังไม่เป็นการเพียงพอ ดังนั้นในปี พ.ศ. 2425 จึงทรงมีนโยบายขยายอำนาจการควบคุมดูแลการปกครองไปยังหัวเมืองอีสานให้มีความกระชับยิ่งขึ้น โดยโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการหลายนายเป็นข้าหลวงออกไปประจำหัวเมืองต่างๆ แต่ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารในหัวเมืองอีสานแต่อย่างใด ในขณะที่การปกครองดินแดนแถบนี้ยังอยู่ห่างไกลพระเนตรพระกรรณ กอปรกับเวลานั้นดินแดนอินโดจีนกำลังถูกคุกคามจากมหาอำนาจ ซึ่งล่าเมืองขึ้นอยู่โดยรอบ ดังนั้นการสร้างชาติ¹⁸ จึงเป็นสิ่งสำคัญ การตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิ เป็นส่วนสำคัญอันจะก่อให้เกิดสำนึกแห่งความเป็นชาติ ในการนี้จึงได้มีการปรับปรุงการเมืองการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค และจากปัจจัยดังกล่าวนี้ได้มีการจัดรูปการปกครองใหม่ โดยรวมหัวเมืองอีสานเข้าเป็นมณฑลไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2434 แต่ยังไม่จัดเป็นแบบเทศาภิบาลจนถึง พ.ศ. 2437 จึงได้ตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล¹⁹ คือ (ไพฑูริย์ มีกุล, 2532: 132)

1. มณฑลลาวกลาง พระยาประสิทธิ์ศิลปการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล มีที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ประกอบด้วย 3 เมืองคือ นครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์

2. มณฑลลาวท้าว มีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล มีที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ประกอบด้วย 7 เมือง คืออุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์

3. มณฑลลาวพวน มีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ก่อน พ.ศ. 2436 มีหัวเมืองทางฝั่งซ้ายรวมอยู่ด้วย และมีแคว้นพวนเป็นแคว้นใหญ่ มีเมืองเชียงขวางเป็นเมืองสำคัญ และทรงตั้งชื่อมณฑลลาวพวนตามชื่อเมืองพวน ภายหลังปี พ.ศ. 2436²⁰ เมืองในมณฑลนี้จึงเหลือเพียง 6 เมืองคือ อุตรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร เลย หนองคาย ตั้งที่บัญชาการอยู่ที่เมืองอุตรธานี (เดิมอยู่ที่หนองคาย)

จากนโยบายรวมศูนย์อำนาจดังกล่าวนี้ อำนาจการปกครองตนเองของบรรดาเจ้าเมืองท้องถิ่นเดิมถูกแทนที่โดยพวกเจ้าและ "ข้าราชการ" ตามระบบใหม่จากส่วนกลาง อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2442 ได้โปรดฯ ให้

¹⁷ เป็นที่น่าสังเกตว่า การเรียกชื่อหัวเมืองแถบนี้ของราชสำนักกรุงเทพฯ จะเรียกว่าหัวเมืองลาวตะวันออก (ซึ่งหมายถึงลาวฝั่งซ้ายและลาวฝั่งขวาแม่น้ำโขง) และเมืองเขมรป่าดง.

¹⁸ มีงานหลายชิ้นที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้บ้างแล้ว ได้แก่ ธงชัย วินิจกุล (2530 และ 2532) สมเกียรติ วันทะนะ (2530) राम วัชร-ประดิษฐ์ (2539).

¹⁹ งานที่ศึกษาเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกครองในอีสานได้แก่ เศษบุณนาค, ไพฑูริย์ มีกุล, อรวรรณ ใจกล้า เป็นต้น.

²⁰ ปี พ.ศ. 2436 หัวเมืองลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ยกเว้นเมืองจำปาศักดิ์ที่ยังขึ้นกับไทย จนถึงปี พ.ศ. 2446 ฝรั่งเศสจึงได้แขวงจำปาศักดิ์ (สิลา วีระวงส์, 2535: 195).

แก้ไขชื่อมณฑลในอีสานใหม่ ดังเหตุผลที่สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายในนิทานโบราณคดีไว้ว่า (2513, 304-306)

“..ลักษณะการปกครองแต่เดิม นิยมให้เป็นอย่างประเทศราชาธิราช (Empire) อันมีเมืองคนต่างชาติต่างภาษาเป็นเมืองขึ้นอยู่ในพระราชอาณาเขต จึงถือว่าเมืองชายพระราชอาณาเขต มณฑลนั้นเป็นเมืองลาว และเรียกชาวเมืองซึ่งอันที่จริงเป็นชนชาติไทยว่า ลาว แต่ลักษณะการปกครองอย่างนั้นพ้นเวลาอันควรแล้ว ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง จึงทรงพระราชดำริให้แก้ไขลักษณะการปกครองเปลี่ยนเป็นอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกัน..” (เน้นคำโดยผู้วิจัย)

จึงโปรดเกล้าฯ ประกาศให้เรียกชื่อตามทิศและตามพื้นที่ให้เป็นระเบียบเดียวกัน คือ มณฑลลาวกลาง เรียกว่า มณฑลนครราชสีมา มณฑลลาวพวน เรียกว่า มณฑลพายัพเหนือ ต่อมาปี พ.ศ. 2443 เรียกว่า มณฑลอุดร ส่วนมณฑลลาวท้าวในปี พ.ศ. 2442 นั้น²¹ เรียกว่า มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือในปี พ.ศ. 2443 เรียกว่า มณฑลอิสาน²² จะเห็นได้ว่า “อิสาน” หรือ “อีสาน” เป็นคำใหม่ที่ราชสำนักกรุงเทพฯ สร้างขึ้นและเริ่มนำมาใช้แทนที่เป็นครั้งแรกในปีดังกล่าว และจะพบว่า มณฑลอิสานหรืออิสานในช่วงนี้ก็คือ การรวมหัวเมืองห้าหัวเมืองเข้าด้วยกัน คือ อุบลฯ จำปาศักดิ์ ชุขันธ์ สุรินทร์ และร้อยเอ็ด เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า “อิสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ทั้งสองคำนี้ได้ถูกนำมาใช้เรียกแทนคำว่า “ลาว” ที่มีเมืองอุบลฯ เป็นศูนย์กลาง และต่อมาพบว่า “อิสาน” หรือ “อีสาน” ได้ถูกนำมาใช้ในการตั้งชื่อพงศาวดารของหัวเมืองแถบนี้ด้วย ดังปรากฏในงานของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.

ปฐม คนจร) เรื่องพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอิสาน แต่งขึ้นเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลอิสานนั้น เคย

²¹ อำนาจรัฐส่วนกลางไม่เพียงแต่ตั้งอำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางเท่านั้น หากแต่ทางด้านอื่นๆ ยังได้พยายามเข้าไปมีบทบาทอีกด้วย ดังเช่น ความพยายามที่จะรวมเอาคณะสงฆ์ในหัวเมืองขึ้นและประเทศราชอื่นๆ ที่ไม่เคยอยู่ใต้การปกครองของสงฆ์ไทยมาก่อนเข้ามาไว้ในอำนาจ โดยในปี 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระสงฆ์ในฝ่ายธรรมยุตินิกาย 2 รูปเป็นเจ้าคณะใหญ่ในหัวเมืองอิสาน (ส่วนบทบาททั้งสองท่านดูได้ในกิติติกรณ์ สัทพันธ์, 2533: 46-53) นอกจากนี้ในปี 2441 เป็นต้นมา เพื่อขยายการศึกษาออกไปสู่หัวเมืองในมณฑลอิสาน สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรเพชญ์วิธานประสงศ์ผู้บัญชาการมณฑลอิสาน ได้แต่งตั้งให้พระญาณรักขิต (จัน สิริจันโท) จากวัดบรมนิวาสเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลอิสานเป็นองค์แรก (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516: 145-146 การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5) และในปี พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ พรบ.ปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.112 สารสำคัญของพระราชบัญญัตินี้ได้กำหนดรูปการปกครองคณะสงฆ์จากมหาเถรสมาคมลงไปมี เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และเจ้าอาวาสปกครองพระสงฆ์ตามลำดับ (กจช.ร. 5 ศ.16/1 พรบ. พระสงฆ์) ต่อมาในปี พ.ศ. 2451 ได้มีการแต่งตั้งเจ้าคณะมณฑลออกไปจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลอุดรอีกด้วย สำหรับในส่วนการศึกษาตามนโยบายส่วนกลางนี้ ได้มีการแบ่งการศึกษาเป็น 3 ระดับคือ ระดับมูลศึกษา หลักสูตรเรียน 3 ปี ระดับประถมศึกษาหรือเรียกว่าโรงเรียนไทยเบื้องต้นชั้นสูง หลักสูตร 3 ปี และระดับมัธยมศึกษา ซึ่งจัดให้เป็นโรงเรียนประจำมณฑลที่มีเมืองใหญ่ หรือเมืองที่สามารถตั้งโรงเรียนเองได้ ในส่วนของพระญาณรักขิตได้แต่งหนังสือประกอบการเรียนขึ้นหลายเรื่อง ที่น่าสนใจคือ เรื่อง **หลักขุขชาติ** มีเนื้อหาสาระว่าด้วยการเพาะปลูก การช่างต่างๆ และการซื้อขายอันเป็นส่วนสำคัญในการดำเนินชีวิต (พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์, 2530: 57) ข้อสังเกตก็คือ มีการใช้คำว่าชาติเข้ามาปลูกจิตสำนึกร่วมกันสำหรับคำว่า “ชาติ” นี้ หากพิจารณาทางกฎหมายจะพบว่าในปี พ.ศ. 2456 เป็นครั้งแรกที่เกิดแนวคิดเรื่องชาติในทางกฎหมาย ก็คือมีการตราพระราชบัญญัติสัญชาติออกใช้ โดย พรบ.นี้ถือว่าบุคคลใดที่ได้กำเนิดในพระราชอาณาจักรให้ถือว่าเป็นคนไทย (เสถียร ปลายลักษณ์, 2477: 257-259 มาตรา 3) ซึ่งสมเกียรติ วันทะนะ (2530: 79) กล่าวไว้ว่า เป็นกระบวนการเปลี่ยนแนวคิดเรื่องชาติจากระดับบุคคล (Personal Nationality) มาเป็นชาติระดับการเมือง (Political Nationality).

²² ปัจจุบันเขียนอิสานตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525

พิมพ์รวมอยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 และพิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาศรีสำรวจ (ชินภัทรนาวิก) เมื่อ พ.ศ. 2458 (ดูคำนำอุดรธานี, พระยา, 2516)²³ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ความพยายามสร้างสำนักแบบใหม่ในอีสานของอำนาจรัฐที่กรุงเทพฯ นั้น มีผลต่อการลดทอนความเป็นลาวลงด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 ได้ตั้งมณฑลขึ้นอีก 1 มณฑล คือ มณฑลร้อยเอ็ด โดยแบ่งท้องที่มาจากมณฑลอีสาน ส่วนมณฑลอีสานได้เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุบล (กจช.ร.6 ม.3.6ข/7 ราชอาณาจักรสยาม แบ่งสำหรับการปกครอง ร.ศ.131 พระยามหาอำมาตยาธิบดีราชปลัดทูลฉลองเรียบเรียง)

นโยบายการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางนี้ไม่เพียงก่อให้เกิดการสถาปนาความมั่นคงของพระราชอำนาจซึ่งส่งผลต่อนโยบายสร้างชาติแล้ว แต่ยังส่งผลต่อการเกิดสำนักในท้องถิ่นอีกด้วย (โดยท้องถิ่นในความหมายนี้เป็นความหมายในเชิงพื้นที่) ดังเช่น ภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หลวงวรนิติปริชา ภูมิลำเนาอยู่มณฑลอุดร และได้รับราชการอยู่ที่มณฑลนั้น (ในปี พ.ศ. 2476 ได้รับเลือกเป็น ส.ส.คนแรกของจังหวัดสกลนคร) ได้มีบันทึกความเห็นทางด้านกรปรับปรุงการปกครองเกี่ยวกับมณฑลอุดรมายังเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ประธานสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 14 กรกฎาคม 2475 ว่า (กจช. สร.0201.8/13 หลวงนิติวรปริชา (2475-2476))

“...1 การคมนาคม ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้ารัฐบาลสามารถทำได้ ควรต้องให้เริ่มก่อสร้างทางรถไฟจากขอนแก่นไปอุดรธานี และนครพนมโดยทันที ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป... เพราะทางรถไฟสายอื่นที่จำเป็นรัฐบาลได้ทำเสร็จไปหมดแล้ว เหลืออยู่แต่สายนี้เป็นสายเดียวเท่านั้นเป็นสายสุดท้าย ...2 การศึกษาข้าพเจ้าเห็นว่า ควรจัดตั้งให้มีการสอนชั้น

มัธยม 7-8 ขึ้นที่มณฑลนี้และตามจังหวัดต่างๆ ของมณฑลนี้ควรให้มีถึงชั้นมัธยม 6 ทุกแห่ง... เหตุไรจึงว่าดังนั้น ก็เพราะเหตุว่ามณฑลภาคเหนือคือพายัพ มณฑลภาคใต้ คือนครศรีธรรมราช รัฐบาลได้จัดให้มีถึงชั้น 8 มานานหลายปีแล้ว จึงนับได้ว่ามณฑลที่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ ยังมีเพียงมัธยม 6 ก็แต่อุดรเท่านั้น จึงคิดว่าควรหรือไม่...”

จากข้อความข้างต้นนี้ชี้ให้เห็นได้ประการหนึ่งก็คือ สำนักท้องถิ่นนิยมในระดับมณฑลได้เกิดขึ้นแล้วในอีสานในช่วง พ.ศ. 2475 ซึ่งก่อนหน้านั้นจะพบว่า หน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคที่มีขนาดถดถอยไปจากมณฑลเทศาภิบาล ได้แก่ เมือง กล่าวคือก่อนการปฏิรูปการจัดระเบียบการปกครองในสยามประเทศ “เมือง” เป็นหน่วยการปกครองที่มีความสำคัญที่สุด และมีบทบาทมากที่สุด และนับได้ว่าเป็นหน่วยการปกครองหลักเพียงหน่วยเดียวในการปกครองส่วนภูมิภาค ดังนั้นเมื่อรัฐไทยส่วนกลางได้เข้ามาจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น จึงมีผลต่อการเริ่มต้นของสำนักแบบภูมิภาคนิยม

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการเปลี่ยนแปลงบางประการเกี่ยวกับการจัดส่วนราชการบริหารส่วนภูมิภาค ซึ่งแต่เดิมมณฑลเทศาภิบาลเป็นหน่วยการปกครองที่ใหญ่ที่สุด แต่การเปลี่ยนแปลงใหม่นี้ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวมอาณาเขต

²³ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในการเรียบเรียงงานทางประวัติศาสตร์ของเดิม วิชาคหวิทยา และตีพิมพ์ขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2499 นั้นชื่อเรื่องคือฝ่งขาวแม่น้ำโขง แต่การตีพิมพ์ในปี 2531 ได้ ตั้งชื่อว่า ประวัติศาสตร์อีสาน (เดิมวิชาคหวิทยา, 2530ก) และยังมีภรณ์นำชื่ออีสานมาใช้แทนที่สมาคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมทั้งยังออกวารสารอีสานอีกด้วย หลังจากนั้นคำว่าอีสานก็ได้ถูกนำมาใช้เรียกเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่แสดงถึงความเป็นเอกลักษณ์ของคนในแถบนี้ เช่น วรรณคดีอีสาน ภาษาอีสานคนอีสาน ดังปรากฏในงานเขียนต่างๆ ในเวลาต่อมา (ดู Somrudee Nicrowattanaying yong, 1991).

ของมณฑลเทศาภิบาลหลายๆ มณฑลเข้าด้วยกันเป็นเขตการปกครองที่เรียกว่า “ภาค” และในครั้งนี้ได้ทรงรวบรวมมณฑลอุบล มณฑลร้อยเอ็ด และมณฑลอุดรขึ้นเป็น “ภาคอีสาน” ในปี พ.ศ. 2465²⁴ เข้าด้วยกัน โดยมีอุปราชภาคประจำ และมีที่บัญชาการภาค ณ เมืองอุดรธานีและโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชนิกุลวิบูลย์ภักดี (อวบ เปาโรหิตย์) เป็น อุปราชภาค (จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, 2527: 499-503 และอุราลักษณ์ สิทธิบุตร, 2526 : 140-147) และต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทวีความรุนแรงขึ้น พระองค์จึงทรงปลดข้าราชการ และยุบตำแหน่งทางการปกครองที่ไม่จำเป็นลงเพื่อประหยัดรายจ่ายของแผ่นดิน โดยในปี พ.ศ. 2468 พระองค์ทรงประกาศยกเลิกตำแหน่งอุปราชภาคเป็นผลให้การปกครองแบบภาคถูกยุบไปโดยปริยาย พร้อมกันนั้น มณฑลอุบล มณฑลร้อยเอ็ดก็ถูกยุบลง การปกครองจังหวัดในมณฑลดังกล่าวไปขึ้นกับมณฑลนครราชสีมา และปี พ.ศ. 2476 ได้ยุบมณฑลอุดร และมณฑลนครราชสีมา อันเป็นผลมาจากในปี พ.ศ. 2476 รัฐบาลได้ออก “พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบการบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2476” ส่งผลให้ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลสิ้นสุดลง และได้จัดแบ่งการปกครองเป็นจังหวัดต่างๆ แล้วรวมจังหวัดในแต่ละภูมิภาคเข้าเป็นภาค มีผู้ว่าราชการภาคเป็นผู้บริหารสูงสุดขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ดังนั้นหลัง พ.ศ. 2476 เป็นต้นมาบริเวณที่เคยเป็นมณฑลต่างๆ ในอีสานได้ถูกรวมกันเรียกว่า ภาคอีสาน อีกครั้งหนึ่ง (อุราลักษณ์ สิทธิบุตร, 2526: 140-147)

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า หน่วยการปกครองที่เรียกว่า “ภาค” ในอีสานนั้น ได้รับการสถาปนาขึ้นในปี พ.ศ. 2465 คำว่า “ภาคอีสาน” หรือ “อีสาน” เป็นความหมายใหม่ที่รัฐไทยเป็นผู้สร้างขึ้น ซึ่งมีผลต่อท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยมมีความชัดเจนขึ้น และเป็นที่น่า

สังเกตว่า สำนักความเป็น “ภาค” ก่อน พ.ศ. 2475 ก็ได้เริ่มเกิดขึ้น ดังปรากฏว่ามีผู้ใช้นามว่า “แม่น้ำโขง” เขียนวิจารณ์เรื่อง “สภาพการณ์แห่งภาคอีสาน” ลงหนังสือพิมพ์ติดต่อกันโดยเฉพาะในช่วง 8-13 เมษายน พ.ศ. 2472 และถือว่าเป็นงานเขียนเกี่ยวกับภาคอีสานช่วงก่อน พ.ศ. 2475 ที่ดีสุดชิ้นหนึ่งเท่าที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ โดย “แม่น้ำโขง” ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาอีสานหลายด้านด้วยกัน เช่น ธรรมการกับอิสานภาค เสนาบดีกับเทศาฯ ศึกษาพลี กระทรวงเกษตรราธิการ พาณิชย์และคมนาคม เป็นต้น (กจช.ร.7.ม.26.4/78 เรื่องสภาพการณ์แห่งอีสาน) และหากพิจารณาข่าวจากหนังสือพิมพ์ช่วงนั้นก็จะได้พบว่ามีคนจากอีสานส่วนหนึ่งได้ใช้เวทีของหนังสือพิมพ์เป็นสื่อหรือเป็นเวทีในการแสดงความคิดเห็นในเรื่องต่างๆ เช่น ผู้ใช้นามว่า “ณ โคราซ” ได้ส่งจดหมายลงในหนังสือพิมพ์หลักเมือง 2 ครั้งคือ ฉบับวันศุกร์ที่ 14/6/2471 และฉบับวันอังคารที่ 14/2/2472 และมีผู้ใช้นามว่า “ชาวบ้านดง” จังหวัดขอนแก่น เขียนลงในหนังสือพิมพ์ศรีกรุง 9/3/2471 เรื่อง การเกณฑ์แรงงานราษฎรในจังหวัดขอนแก่นมิได้เป็นไปตาม พรบ.เกณฑ์จ้าง หรือมีผู้ใช้นามว่า “เสื่อตะวันออก” เขียนเรื่อง “มหาสารคามงานของเจ้าเมือง” ลง

²⁴ เป็นที่น่าสังเกตว่าการรวมภาคอีสานครั้งแรกในปี พ.ศ. 2465 นี้ ได้รวมเพียง 3 มณฑลเท่านั้น ในส่วนมณฑลนครราชสีมาแล้วยังคงเป็นมณฑลหนึ่งตามแบบเทศาภิบาลเดิม ไม่ได้ถูกรวมเป็นภาคด้วยส่วนมณฑลอื่นๆ ที่มีการรวมเป็นภาคนั้น ได้แก่ รวมมณฑลพายัพกับมณฑลมหาสารคามขึ้นเป็นมณฑลพายัพ รวมมณฑลนครไชยศรีกับราชบุรีเป็นภาคตะวันตก และให้รวมมณฑลสุราษฎร์ มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานีเป็นภาคปักษ์ใต้ (จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ, 2527: 500-501) ดังนั้นจะเห็นว่า รัฐมีความพยายามจะรวมกลุ่มทางวัฒนธรรมที่คล้ายกันเข้าด้วยกัน นอกจากนี้ก็มีอีกหลายมณฑลที่มีได้ยกขึ้นเป็นภาค เช่น มณฑลปรจิณบุรี มณฑลจันทบุรี มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลนครสวรรค์ เป็นต้น.

ใน หลักเมือง 23/3/2471 เป็นต้น และหากสังเกตก็จะพบว่า บุคคลเหล่านี้มีการใช้นามแฝงที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นของตนในการเขียนลงหนังสือพิมพ์ และยังได้เขียนแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการปกครองที่มีขึ้นในท้องถิ่นของตนอีกด้วย สิ่งเหล่านี้น่าจะแสดงให้เห็นถึงสำนึกในท้องถิ่นและภูมิภาคได้เริ่มมีขึ้นในช่วงนี้แล้ว

อาจกล่าวได้ว่า รัฐมีส่วนอย่างมากในการสร้างนิยามและความหมายของท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยม "อีสาน" ให้ชัดเจนขึ้น ส่วนสำนึกในความเป็นภาคหรือภูมิภาคนิยมนั้นจะได้รับการย้ำโดยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในช่วงหลัง พ.ศ. 2475 เป็นต้นไป

เป็นที่น่าสังเกตว่า หน่วยการปกครองในเชิงพื้นที่ไม่ว่าจะเป็นหมู่บ้าน เมือง มณฑล และภาคนี้ ล้วนแล้วแต่รัฐเป็นผู้กำหนดขึ้นมาทั้งสิ้น และขณะเดียวกันหน่วยการปกครองดังกล่าวนี้ก็มีส่วนร่วมในการสร้างสำนึกของความเป็นท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยมได้เช่นกัน

5.2. การสถาปนากการปกครองในส่วนท้องถิ่น: พระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ.116

การปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาล นอกเหนือจากการปกครองในส่วนระดับมณฑลและเมืองแล้ว การอธิบายโครงสร้างการปกครองท้องถิ่นในระดับอำเภอ ตำบล และหมู่บ้านก็เป็นสิ่งสำคัญไม่น้อยในการที่จะเข้าใจเกี่ยวกับท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยม รวมทั้งยังจะทำให้เข้าใจพื้นฐานที่สำคัญของการเมืองในระดับหน่วยเล็กที่สุดซึ่งเป็นหน่วยที่เป็นฐานเสียงสำคัญของนักการเมืองในช่วงหลัง พ.ศ.2475

ในปี พ.ศ. 2440 ได้มีพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ออกมาบังคับใช้ทั่วราชอาณาจักร พอสรุปใจความได้ว่า ให้จัดการปกครองท้องที่ออกเป็นระดับต่างๆ คือ หมู่บ้านโดยกำหนดว่าครัวเรือนประมาณ 10 ครัวเรือน หรือมีราษฎรชายหญิงประมาณ

100 คน ให้จัดขึ้นเป็นหนึ่งหมู่บ้าน ต่อมาได้มีการขยายเขตของหมู่บ้านโดยถือเอาจำนวนประชากรประมาณ 200 คนเป็นเกณฑ์แทน นอกจากจะเป็นท้องที่มีบ้านเรือนตั้งห่างกันอันจะยากแก่การปกครอง ถ้าจัดมารวมกันก็ให้จัดเป็นหมู่บ้านต่างหาก แต่ต้องไม่ต่ำกว่า 5 บ้าน (เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท., 2478: 229-308) ส่วนในระดับตำบลนั้น หลายหมู่บ้านรวมกันเป็นตำบล หลายตำบลรวมกันเป็นอำเภอ

ส่วนผู้ปกครองหมู่บ้านซึ่งเป็นหน่วยการปกครองที่เล็กที่สุดในมณฑลนั้น ให้ราษฎรชายหญิงที่อยู่ในหมู่บ้านนั้นประชุมกันเลือกเจ้าบ้านผู้เป็นที่นับถือของตนขึ้นเป็นผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่ง ซึ่งการเลือกนี้จะเลือกโดยเปิดเผย หรือ ออกเสียงเป็นการลับก็ได้ตามความเห็นพ้องของราษฎรส่วนใหญ่ ให้นายอำเภอเป็นประธาน พร้อมด้วยกำนัน และผู้ใหญ่บ้านคนอื่นๆ ในตำบลนั้น สำหรับการกำหนดคุณสมบัติของผู้ใหญ่บ้านว่า ต้องเป็นชายที่มีอายุไม่ต่ำกว่า 21 ปี (ต่อมาได้มีการแก้ไขว่าต้องเป็นฆราวาสอายุแต่ 20 ปีขึ้นไป ซึ่งการกำหนดคุณสมบัติเช่นนี้ทำให้สตรีไม่อาจเข้าสู่ตำแหน่งผู้นำได้ แม้กระทั่งในระดับหน่วยเล็กสุด) เป็นคนในพระราชกำหนดกฎหมาย ก็เพื่อจะได้ชาวไทยแท้ๆ เป็นสำคัญ และไม่เป็นทหารประจำการ นอกจากนี้กฎหมายยังได้กำหนดวาระของการสิ้นสุดการดำรงตำแหน่งไว้ รวมทั้งกำหนดอำนาจให้แก่ผู้ใหญ่บ้านและกำหนดโทษแก่ผู้ฝ่าฝืนคำสั่งของผู้ใหญ่บ้านไว้อย่างกว้างขวางอีกด้วย (ดูพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ.116 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 ใน เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท., 2478) สำหรับตำแหน่งกำนันนั้นก็เป็นที่ไปในลักษณะเดียวกันกับการเลือกผู้ใหญ่บ้าน คือ ให้ผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้นเลือกกันขึ้นเป็นกำนันหนึ่งคน โดยมีนายอำเภอเป็นประธานในการเลือก และผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้มอบหมายตั้งให้ ส่วนในระดับอำเภอนั้น นายอำเภอได้รับการสรรหาและแต่งตั้งโดยผู้ว่าราชการ

เมือง

เป็นที่น่าสังเกตว่า การสถาปนาระบบการปกครองส่วนท้องถิ่นแบบใหม่นี้ เป็นการนำระบบการเลือกตั้งตามแบบตะวันตกเข้ามาใช้ในสังคมไทยก็ว่าได้ โดยใช้กับระดับล่างสุด และระบบการปกครองดังกล่าวนี้ยังคงใช้เรื่อยมา และระบบการปกครองดังกล่าวนี้โดยเฉพาะตำแหน่งผู้นำท้องถิ่นระดับล่างอันได้แก่ กำนัน และผู้ใหญ่บ้านจะส่งผลสำคัญต่อการเลือกตั้งผู้แทนราษฎร ในการเลือกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรครั้งแรกในปี พ.ศ. 2476 ที่มีการเลือกตั้งทางอ้อมโดยผ่านผู้แทนตำบลที่เลือก (ซึ่งส่วนใหญ่มักจะได้กำนัน หรือผู้ใหญ่บ้านเข้ามาเป็นผู้แทนตำบล) รวมทั้งการใช้ฐานการปกครองท้องถิ่นตามการแบ่งการปกครองของ พรบ. ลักษณะการปกครองท้องถิ่นที่ ร.ศ.116

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าอำนาจรัฐส่วนกลางได้เข้าไปมีบทบาทในการจัดการปกครองท้องถิ่น แม้กระทั่งในระดับท้องถิ่นที่เล็กที่สุด การจัดการปกครองในลักษณะดังกล่าวนี้ น่าจะมีส่วนส่งเสริมในการเกิดสำนักท้องถิ่นในเชิงพื้นที่ที่ชอยย่อยมากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันอาจจะส่งผลกระทบต่อผู้นำท้องถิ่นเดิมที่เคยมีอำนาจและได้รับผลประโยชน์มาก่อนในระบบการปกครองแบบเก่า ไม่ว่าจะเป็นตำแหน่งที่เรียกว่า อาญาสี่ (อาชญาสี่) ผู้ช่วยอาญาสี่ ชื่อบ้านช่างเมือง เพี้ย ท้าว ฝ่าย ตาแสง รวมไปถึงนครทั้งตำแหน่งสถาบันพื้นบ้าน นอกเหนือจากตำแหน่งผู้ปกครองตามแบบเดิมแล้ว สถาบันพื้นบ้านที่สำคัญอันหนึ่งที่น่าจะได้รับผลกระทบด้วยก็คือ สถาบันผู้เฒ่า (อาวุโส) คือคณะเฒ่าแก่ ในชุมชนอีสานนั้นมีความสำคัญเป็นอย่างมาก เนื่องจากผู้ที่มีศีลธรรม (คุณสมบัติเบื้องต้น 8 ประการที่จำเป็นต่อการเป็นคณะกรรมการหลักคำคือ 1.นักปราชญ์ 2.มีศีลธรรม 3.ชื่อตรง 4.ชอบให้ทาน 5.มีตระกูล 6.มีสัจจะ 7.มีลูกหลานจำนวนมาก 8.มีชื่อเสียง) จะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นคณะหลักคำเพื่อชำระคดีแก่ชาวบ้าน กล่าว

คือ เวลาเกิดกรณีพิพาทกันในระดับหมู่บ้านมักผ่านการออมชอมจากเฒ่าแก่ที่เรียกว่า “เฒ่าเฒ่าเฒ่าแก่” (สุภณสมจิตศรีปัญญา, 2531: 130) อย่างไรก็ตาม การสถาปนาระบบการปกครองส่วนท้องถิ่นแบบใหม่จากอำนาจรัฐส่วนกลางนี้ น่าจะส่งผลกระทบต่อสถาบันชุมชนดั้งเดิมนี้ด้วย เนื่องจากกำนันและผู้ใหญ่บ้านได้เข้ามาทำหน้าที่เหล่านี้แทน ตำแหน่งกำนันและผู้ใหญ่บ้านที่ได้รับการสถาปนาขึ้นนี้ นอกจากถือว่าเป็นตัวแทนของรัฐแล้วยังถือว่าเป็นตัวแทนของประชาชนในท้องที่อีกด้วย เพื่อปฏิบัติงานเป็นสื่อเชื่อมโยงระหว่างรัฐบาลกับประชาชน และหากพิจารณาแล้วจะพบว่า อำนาจหน้าที่ของกำนันและผู้ใหญ่บ้านตามระบบใหม่นี้ มีอำนาจอย่างกว้างขวางเป็นอเนกอนันต์ตั้งแต่ปกครองพื้นที่ที่รับผิดชอบแล้วยังทำหน้าที่สืบจับโจรผู้ร้าย เรียกประกันลูกบ้านที่ประพฤติตัวไม่ดี ตัดสินความแก่งแย่ง ทำทะเลาะเบาะแว้ง ทำร้ายงาน ประกาศข้อราชการ รับผู้มีบรรดาศักดิ์ แจ่งข้อราชการ แก่ผู้ตรวจ ฯลฯ (ดูพระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่นที่ ร.ศ.116 ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 ใน เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท., 2478)

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น บุคคลกลุ่มต่างๆ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วที่เคยอยู่ในระบบเดิมย่อมได้รับผลกระทบไปด้วย ส่วนผู้ที่ได้ผลประโยชน์ก็คือตำแหน่งผู้นำอย่างเป็นทางการที่ได้รับเลือกเข้ามาในระบบใหม่คือ ผู้ใหญ่บ้าน และกำนัน ซึ่งทั้งสองตำแหน่งนี้จะมีบทบาทอย่างมากต่อการปกครองในระดับล่างสุดแทนระบบเดิม

นอกจากนี้แล้วอีก 2 ปีต่อมาอำนาจรัฐส่วนกลางยังได้จัดตั้งทำเนียบข้าราชการโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ยกเลิกการปกครองแบบ “กินเมือง” และเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตรให้เรียกตำแหน่งใหม่และได้พระราชทานศักดินาให้เป็นแบบเดียวกับข้าราชการไทยเรียกว่า พระราชบัญญัติศักดินา เจ้านาย พระยา

ท้าวแสน เมืองประเทศราช 2442 (ดูรายละเอียดใน ราชกิจจานุเบกษา 16: 197 วันที่ 16 กรกฎาคม ร.ศ.118) การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้จึงมีผลกระทบต่อ ชนชั้นนำท้องถิ่น สำหรับประชาชนระดับล่างพบว่า ก็ได้ รับผลกระทบจากการขยายตัวของอำนาจรัฐเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ได้เก็บเงินจากชายฉกรรจ์คนละ 4 บาท เว้นแต่ในท้องที่ อำเภอโขงเจียม เขมรฐ และชานุมาน เก็บคนละ 3.50 บาท ต่อมาในปี พ.ศ. 2444 รัฐบาล ได้ตรา พระราชบัญญัติ การเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120 โดยกำหนดให้เก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ที่มีอายุ ตั้งแต่ 18-60 ปี อย่างสูงคนละ 6 บาทต่อปี (วิโรจน์ ทิบแก้ว, 2529: 163) การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีผลกระทบต่อประชาชนระดับล่าง ดังนั้นเงินค่า ราชการนี้ จึงเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิด การเคลื่อนย้ายแรงงานมาที่ภาคกลางและเมืองหลวง เพื่อเป็นแรงงานรับจ้าง อย่างไรก็ตามเมื่อทนแรงบีบบังคับ ไม่ไหว ก็ได้เกิดการรวมตัวกันแสดงพลังนอกระบบ เทศาภิบาล

6. การแสดงออกของพลังนอกระบบ เทศาภิบาลกับความพยายามสร้างสำนึก เดียวกันในอีสาน

การปรับตัวของคนกลุ่มต่างๆ ในภาคอีสานที่มีต่อ ระบบเทศาภิบาล ซึ่งในที่นี้จะได้นำเสนอเฉพาะของ ชนชั้นระดับล่างคือ ไพร อันเป็นผลจากการขยายตัว ของอำนาจนั้น โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2444 ที่รัฐได้มีการตราพระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการ ร.ศ.120 โดยกำหนดให้เก็บเงินค่าราชการจากชายฉกรรจ์ที่มีอายุ ตั้งแต่ 18-60 ปี อย่างสูงคนละ 6 บาทต่อปีนั้น ตาม ที่เคยกล่าวมาแล้วว่าพระราชบัญญัติดังกล่าวนี้มีผล กระทบต่อชนชั้นระดับล่างเป็นอย่างมาก ซึ่งหาก พิจารณาจะพบว่าโดยทั่วไปก่อนปี พ.ศ. 2443 ชาวนามี

จุดมุ่งหมายในการผลิตเพื่อยังชีพเท่านั้น ส่วนการค้า ขยายเล็กๆ น้อยๆ จะมีอยู่บ้างในชุมชนที่ไม่ทำการผลิต เพื่อเลี้ยงตัวเอง (รถไฟมาถึงนครราชสีมา พ.ศ. 2443) ดังนั้นจะพบว่า ปี พ.ศ. 2444 สินค้าข้าวที่ส่งไปขายที่ กรุงเทพฯ ขึ้นรถไฟที่นครราชสีมาประมาณ 3,589 ตัน และเมื่อเทียบกับปี พ.ศ. 2468 เพิ่มขึ้นเป็น 102,816 ตัน ฉะนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าชาวนามีการผลิตข้าวขายเพิ่มขึ้น (ปราณี วรรณปะเก, 2537: 41-42) อย่างไรก็ตาม หาก ดูสินค้าที่ส่งไปขายก่อนรถไฟมาถึงที่โคราชนั้น จะพบ ว่ามีการผลิตเพื่อขายน้อยมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ปัญหาแรง กดดันจากเงินค่าราชการจึงมีสูงยิ่ง ซึ่งเงินค่าราชการนี้ มีอัตราแตกต่างกันตามแต่ละพื้นที่ ดังเช่น ในมณฑล อีสานเก็บเงินค่าราชการเริ่มระหว่างเดือนกันยายนถึง มกราคม กำหนดเก็บคนละ 4 บาท ถ้าไปเสียเงินใน เดือนกุมภาพันธ์จะถูกปรับคนละ 8 บาท และถ้าถึง เดือนมีนาคมปรับเป็นคนละ 12 บาท และถ้าไม่ได้เสีย ขำในปีให้จงจำไว้ใช้ในราชการเป็นเวลา 6 เดือน (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2525: 6) ดังนั้น เงินค่าราชการจึงเป็น สาเหตุสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้เกิดการเคลื่อนย้าย แรงงานมาที่ภาคกลางและเมืองหลวงเพื่อเป็นแรงงาน รับจ้าง ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ในส่วนของชนชั้นระดับล่าง ได้พยายามดิ้นรนและอดทนในการเป็นแรงงานรับจ้าง เพื่อหาเงินตรามาจ่ายให้รัฐ

อย่างไรก็ตาม สำหรับกลุ่มบุคคลที่ทนแรงบีบบังคับ ไม่ไหว ก็ได้มีการรวมกลุ่มกันแสดงพลังนอกระบบ เทศาภิบาลที่รู้จักกันในนาม กบฏผู้มีบุญ ซึ่งเกิดขึ้น หลายระลอกและมีหลายกลุ่มด้วยกัน ในช่วง พ.ศ. 2443-2445 เนื่องจากมีงานที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ แล้วเป็นจำนวนมาก ดังนั้นในการนำเสนอหัวข้อนี้ ต้องการเพียงแต่ชี้ให้เห็นว่า เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลง ขึ้นในอีสานโดยผู้นำจากส่วนกลางได้เข้ามามีบทบาทใน อีสานนั้น การรวมกลุ่มทางการเมืองที่อาจเรียกได้ว่าเป็น การแสดงออกของพลังนอกระบบเทศาภิบาล อย่าง

กรณีเหตุการณ์ผู้มีบุญอีสานในช่วง พ.ศ. 2443-2445²⁵ นั้น อาจถือได้ว่าเป็นปฏิกริยาของคนในภูมิภาคอีสานที่ได้โต้ตอบอำนาจรัฐไทย โดยกระจายอยู่เป็นกลุ่มๆ อันมีปัจจัยพื้นฐานชาติพันธุ์ลาว (ผีบุญกลุ่มต่างๆ นั้นดูในหนังสือของ ลี้มศิริ, 2524) และที่น่าสนใจก็คือ ได้มีความพยายามในการปลุกสำนึกความเป็นลาวในอีสานของคนลาวฝั่งซ้าย และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ก็ได้มีการปลุกสำนึกภายในอีสานก็ได้เกิดขึ้นด้วย ดังเช่น

กรณีแรก กรณีขององค์มัน: การเข้ามาของคนลาวฝั่งซ้ายกับการปลุกสำนึกความเป็นลาว

องค์มันที่ได้เข้ามาก่อความวุ่นวายทางฝั่งไทยถึง 2 ครั้งคือ ครั้งแรก 28 มีนาคม 2444 ได้นำกองกำลังประมาณ 1,000 คนจากเมืองโขงเจียมขึ้นไปตีเมืองเขมรราชู ฆ่ากรรมการเอาไฟเผาบ้านเรือน ปลอ่ยนักโทษ จากนั้นยกมาทางใต้โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อตีเมืองอุบลราชธานี แต่แผนการไม่สำเร็จ เพราะถูกปราบเสียก่อนเมื่อ 4 เมษายน 2444 ที่บริเวณเมืองสะเทือ (กช. ร 5 ม/30/1 หรือ ร.5 ม.2.18/6 สำเนาโทรเลขที่-หลวงสารกิจเรียนปลัดกรมยุทธนาธิการ วันที่ 5 เมษายน 121) และครั้งที่ 2 เริ่ม 27 เมษายน 2444 องค์มันได้เข้ามาอยู่ที่บ้านกระจัน แขวงเมืองเขมรราชูอีกครั้งหนึ่ง และในครั้งนี้มีพรรคพวกประมาณ 400 เศษ และมีผู้วิเศษรวมอยู่ในกลุ่มอีกหลายคน

ในงานนี้จะไม่นำเสนอรายละเอียดในเรื่องนี้ เพียงแต่ต้องการชี้ให้เห็นว่า กลุ่มนี้ได้พยายามทำตัวให้เป็นคนกลุ่มเดียวกันกับประชาชนในอีสาน โดยเน้นความรู้สึกเชื้อสายลาว ทั้งนี้เห็นได้จากมีใบปลิวออกมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงโดยขอให้ประชาชนหัวเมืองอีสานอย่าได้ตื่นตกใจกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ดังข้อความที่ว่า “ลาว กาว ลาวเวียง ลาวพวนนั้น...อย่าได้ร้อนเคืองประการใดเลย ให้พากันทำบุญให้ทานไปตามเดิมจะรบแต่พวกฝรั่ง เตี้ยวันนี้ได้เข้าแทนฝรั่งบ้างแล้ว” ซึ่งพบใน

กลุ่มก่อการที่อุบล (กช. ร 5 ม 2.18/10 ใบบอกที่ 9/97 พระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร กราบทูลพระองค์เจ้าวัฒนา วันที่ 1 พ.ค. 121)

กรณีที่สอง กรณีของพระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ อำเภอโยธธร: การปลุกสำนึกภายในอีสานกับการต่อต้านไทย

พระครูอิน วัดบ้านหนองอีตุ้ม ตำบลสำราญ อำเภอโยธธรเป็นหัวหน้า และมีพระครูวิมลวัดอัมพวัน และพระครูอนันตนิคมเขตวัดสิงห์ท่าเมืองโยธธรเข้าร่วมด้วย พระครูอินได้ให้ชาวบ้านมาเข้าพิธีตัดกรรมวางเวรล้างบาปกรรมชั่วร้ายต่างๆ และให้นำเงินทองมาบูชาที่ธาตุคำบุ เมืองโยธธร รวมทั้งกล่าวคำร้ายให้ราษฎรกระด้างกระเดื่องต่อแผ่นดิน เป็นต้นว่า “ถ้ามีข้าวเจ้าจะมีปีกบินหนี ให้เอาไปทิ้ง” คือหมายความว่าคนใดรับประทานข้าวเจ้าให้เอาไปทิ้งเสีย เพื่อไม่ให้เป็นเสบียงกำลังของกองทัพไทยต่อไป เพราะส่วนมากคนไทยรับประทานข้าวเจ้า กับอย่าเลี้ยงไก่ขาว ดาวต่างเพราะคนไทยชอบกินให้ฆ่าทิ้งเสีย หมู วัว ควายจะเป็นยักษ์ให้ปลอ่ยหนีหรือฆ่าเสีย (เกรงจะเป็นเสบียงอาหารของไทย) ผู้หญิงยังโสดสาวหรือแก่ก็ให้รับมีฝวตามแต่จะ

²⁵ ได้แก่ งานของเมอร์ดอค (John B. Murdoch) “The 1901-1902 Holy Man's Rebellion” (1974) ซึ่งได้มุ่งประเด็นไปที่การศึกษาเกี่ยวกับกบฏผู้มีบุญในภาคอีสานในช่วง ค.ศ. 1901-1902 ส่วนประเด็นสำคัญของการเกิดเหตุการณ์นี้เมอร์ดอค อธิบายว่าเป็นปฏิกริยาทางด้านชาติพันธุ์ของชนกลุ่มน้อยในท้องถิ่นที่ตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ของการขยายอำนาจทางการเมืองและการปกครองของอำนาจรัฐที่ชนบข้างคือฝรั่งเศสและไทย ซึ่งมีผลส่งคลอนต่อระบบเศรษฐกิจและโครงสร้างผู้นำแบบเดิมที่เคยเป็นอิสระในดินแดนแถบนี้ นอกจากนี้ยังมีงานของเดช บุนนาค ซึ่งเน้นไปที่ปัญหาในทางเศรษฐกิจ และงานของคายนส์ ได้มองปัญหาทางด้านวัฒนธรรม ส่วนโยนโนอิ อธิ เน้นความขัดแย้งระหว่างชนชาติกับการเมือง สำหรับงานของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มองว่าเกิดจากสำนึกทางชนชั้นมากกว่าสำนึกทางเชื้อชาติ ฯลฯ (โปรดดูพรเพ็ญ อันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพิสมัย, 2527).

หาได้ (เดิม วิชาคัพพจนกิจ, 2530ก: 492, 504-505)

จากกรณีนี้จะเห็นได้ว่า มีการต่อต้านไทยอย่างชัดเจนโดยทำลายทุกอย่างที่เป็นสัญลักษณ์และเอื้อประโยชน์ต่อกองทัพไทย และเป็นที่น่าสังเกตว่า พระครูทั้ง 3 ที่ได้กระทำกรณีย์เป็นไปได้อาจจะเป็นส่วนหนึ่งของปฏิกริยาต่อส่วนกลางที่ได้เข้ามามีบทบาทต่อการจัดการสงฆ์ในหัวเมืองอีสานก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามทางฝ่ายคณะสงฆ์เห็นว่าท่านพระครูทั้ง 3 รูปมีมลทินพระญาณลักขิต เจ้าคณะมณฑลอีสานเวลานั้น ได้มาเป็นประธานสอบ พร้อมกับนิมนต์พระครูทั้ง 3 ไปไว้ ณ เมืองอุบลฯ เพื่อรอคอยกระแสรับสั่งต่อไป (เดิม วิชาคัพพจนกิจ, 2530ก: 493)

กรณีฝิ่นใน ช่วง พ.ศ. 2443-2445 พบว่า ยังมีข้อที่น่าสนใจคือ ได้มีการอ้างตนเป็นบุตรของเจ้าอนุวงศ์ ดังเช่น กรณีที่บ้านแก่นท้าว อำเภอจันทิกร จังหวัดนครราชสีมาและยังมีกรณีที่ปรากฏชัดเจนนที่สุดคือในปี พ.ศ. 2469 กรณีเจ้าผู้มัญญะหนองหมากแก้ว ที่อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย

นอกจากนี้ ในช่วงที่ฝ่ายปกครองส่วนกลางเดินทางมาปราบฝิ่นในที่ต่างๆ ระหว่างทางพบว่า ได้มีการอบรมสั่งสอนกำนันผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งถือว่า บุคคลกลุ่มนี้เป็นตัวแทนของทางราชการที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่นั้นไม่ให้เชื่อฟังพวกฝิ่นและให้สอดส่องดูแลลูกบ้านอย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า มีกำนันและผู้ใหญ่บ้านได้เข้าเป็นพวกกับกลุ่มฝิ่นด้วย ดังกรณีของ หลวงเทพ กำนันบ้านเขียด แขวงเมืองโพนพิสัย ได้นำราษฎรเข้าเป็นพวกกับนายจัน ที่อำเภอบ้านมาย จังหวัดสกลนคร หรือท้าวไชยสุรินทร์ผู้ใหญ่บ้านโพนเมือง อำเภอตระการพืชผล ได้ร่วมในขบวนการนี้ด้วย และยังมีกำนันสุ่ย บ้านสำมิ่ง ท้องที่อำเภอเกษมสีมา ซึ่งทางราชการสั่งให้เป็นหัวหน้านำพลกำลังไปช่วยปราบพวกฝิ่น พอไปถึงกลางทางเลยพาไพร่พลโกนหัวโกนหัวไปเข้ากับพวกองค์มันฝิ่นเสียสิ้น (เดิม วิชาคัพ-

พจนกิจ, 2530ก: 505-506) เป็นที่น่าสังเกตว่า มีบางกรณีที่กบฏฝิ่นได้ยกบ้านขึ้นเป็นเมือง คือกรณีของ อ้ายรัตรีง อ้ายทา อ้ายขัน บ้านนาหว้า เขต จ.อุบลราชธานี โดยได้ยกบ้านนาหว้าเป็นเมือง และเรียกผู้ใหญ่บ้านมาเคารพตนอีกด้วย (ดูนงลักษณ์ ลีเมธีริ, 2524 ได้ศึกษาและรวบรวมแต่ละเหตุการณ์ไว้แล้ว)

จากกรณีตัวอย่างที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่า ได้มีความพยายามเคลื่อนไหวสร้างความเป็นลาวข้ามพรมแดนขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งหลังเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์ในปี พ.ศ. 2369 ก็คือ กรณีขององค์มัน และกระแสนี้ได้รับการย้ำอีกครั้งหนึ่งในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ในขบวนการกู้ชาติลาว ขณะเดียวกัน หากพิจารณากรณีผู้มัญญะในอีสานจะพบว่า เกิดขึ้นหลายกลุ่มด้วยกันและกระจายอยู่ในอีสาน ปรากฏการณ์นี้อาจน้อยก็แสดงให้เห็นว่า ได้มีความพยายามเคลื่อนไหวในการปลุกสำนึกให้เกิดความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในอีสานขึ้นแล้ว และยังสะท้อนให้เห็นถึงการรวมกลุ่มทางการเมืองนอกกระบวนเทศบาลอีกด้วย

โดยสรุปจากกล่าวได้ว่า การรวมกลุ่มของคนอีสานในช่วงก่อน พ.ศ. 2475 มีอยู่แล้ว โดยมีพื้นฐานมาจากความเป็นชนชาติลาว ที่มีวิวัฒนาการมาแต่ครั้งประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในภูมิภาคนี้ และปัจจัยนี้ได้ผสมผสานความเป็นกลุ่มให้หนักแน่นยิ่งขึ้นภายใต้ผู้นำกลุ่มอพยพ และสภาพภูมิศาสตร์ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่กันเป็นกลุ่มๆ ตามลุ่มน้ำต่างๆ อย่างไรก็ตาม ความเป็นชนชาติลาวในพัฒนาการประวัติศาสตร์ภูมิภาคนี้มีความสัมพันธ์กับกลุ่มอำนาจที่เกี่ยวข้องกับเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์มาแต่เดิม ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ได้มีความพยายามสร้างความเป็นลาวระหว่างลาวฝั่งซ้ายและลาวฝั่งขวาขึ้น ดังกรณีการเคลื่อนไหวของเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์ ช่วง พ.ศ. 2369 และกรณีขององค์มัน ช่วง พ.ศ. 2444 ซึ่งในช่วงนี้ในภูมิภาคอีสานเองก็ได้เกิดการรวมกลุ่มกันต่อต้านอำนาจรัฐไทย

สมัยการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล ที่ได้ตัดลด
ทอนความเป็นลาวลง การต่อต้านนี้รู้จักกันในนาม
“กบฏผืนบุญอีสาน” ซึ่งเป็นปฏิกิริยาโต้ตอบเป็นกลุ่มๆ
กระจายอยู่ในอีสาน โดยผนึกอยู่กับความเป็นชนชาติ
ลาวเดิม และสำนึกนี้จะได้รับการกระตุ้นอีกครั้งหนึ่ง
ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2

นับแต่ พ.ศ. 2436 ลาวฝั่งซ้ายได้ตกเป็นอาณานิคม
ของฝรั่งเศส ขณะที่ลาวฝั่งขวาหรือภาคอีสานอยู่
ภายใต้การปกครองของไทย การอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจ
ที่แตกต่างกันนี้มีผลทำให้ลาวในประเทศไทยและลาวในฝั่ง
ซ้ายแยกจากกัน ประกอบกับลาวในประเทศไทยได้ถูกตัด
แบ่งซอยพื้นที่ตามการแบ่งพื้นที่ทางการปกครองส่วน
ภูมิภาคและส่วนท้องถิ่นในสมัยปฏิรูปการปกครองแบบ
มณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. 2435 ซึ่งมีการซอยพื้นที่เป็น
มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน มีผลต่อการ
เกิดสำนึกในท้องถิ่นเชิงพื้นที่ และต่อมาในช่วงปี พ.ศ.

2465-2468 ประเทศไทยส่วนกลางได้มีการสถาปนาหน่วย
การปกครองที่เรียกว่า “ภาค” โดยการรวมมณฑลต่างๆ
ในอีสานเข้าเป็นภาค และคำว่า “อีสาน” ก็ได้ถูกสร้าง
ขึ้นมาเป็นหน่วยการเมืองสมัยใหม่ ประกอบกับกระแส
สร้างความเป็นไทยที่อำนาจรัฐส่วนกลางกรุงเทพฯ เข้า
มาทอนความเป็นลาวในอีสานลงนับตั้งแต่การปฏิรูป
การปกครองเป็นต้นมา ด้วยเหตุดังกล่าวนี้จึงทำให้
ความเป็นท้องถิ่นนิยมและภูมิภาคนิยมในอีสานเริ่มก่อ
ตัวขึ้น และสำนึกนี้จะถูกกระตุ้นโดยสมาชิกสภา
ผู้แทนราษฎรภาคอีสานเมื่อการเมืองระบบใหม่แบบ
“เลือกตั้ง” เข้ามามีบทบาทเพื่อก่อให้เกิดการแยก “เขา”
และ “เรา” ออกจากกันในอีสาน และสำนึกนี้ยังเป็นปัจจัย
พื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่งในการรวมกลุ่มทางการเมือง
ของ ส.ส. อีสาน รวมทั้งการแสดงออกของพลังนอก
สภาฯ ของ ส.ส. อีสานในช่วงเวลาต่อมา

รายการอ้างอิง

หนังสือภาษาไทย

- กิติรัตน์ สีบัณฑิต. 2533. "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย (พ.ศ.2434-2475)" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เกื้อกุล ยืนยงอนันต์. 2519. "การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- ขจีรัตน์ โอราวณิชวัฒน์. 2532. "ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา: บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325-2388" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ขัติยะวงษา, พระยา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ). 2525. **พงศาวดารภาคอีสาน**. มหาสารคาม: ศูนย์วัฒนธรรม จังหวัดมหาสารคาม.
- จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. 2527. **สมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. 2527. **เชิดชูเกียรตินายจารุบุตรเรื่องสุวรรณ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร. 2525. **อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน**. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- ชลิต ชัยครรชิต. 2531. "พัฒนาการชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์" **ศิลปวัฒนธรรม** 9,3 (มกราคม): 30-37.
- ชลิต วิพัทนะพร. 2529. "การอพยพย้ายถิ่นในดินแดนอีสานระหว่างปี พ.ศ. 2321-2453" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

- ชุมพล แนวจำปา. 2528. "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดารารัตน์ เมตตาทิกานนท์ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข. 2529. **รายงานการวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมในหมู่บ้านอีสาน: ศึกษากรณีหมู่บ้านนาป่าหนาด**. ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา.
- เดช บุญนาค. 2532. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. 2530ก. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. 2530ข. **ประวัติศาสตร์ลาว**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. 2521. "การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2411-2475)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทองสืบ ศุภะมาร์ค. 2528. **พงศาวดารลาว**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. 2538. **พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง.
- ธงชัย วินิจจะกุล. 2530. "ประวัติศาสตร์การสร้าง 'ตัวตน' " ใน **อยู่เมืองไทย**. หน้า 129-182. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธงชัย วินิจจะกุล. 2532. "ความเป็นชาติไทย-ผลผลิตของนิยาม?" **จดหมายข่าวสังคมศาสตร์** 11, 4

(พฤษภาคม-กรกฎาคม): 68-76.

ธวัช ปุณโณทก. 2524. "ประวัติศาสตร์สังคมอีสานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ จัดโดยสมาคมประวัติศาสตร์ศึกษา สมศ.วันที่ 17-19 มกราคม 2524.

ธวัช ปุณโณทก. 2526. "ความเชื่อพื้นบ้านอันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในสังคมอีสาน" ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้าน: คติความเชื่อ ศิลปกรรม และภาษา ณ หอประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 8-10 กันยายน.

ธวัช ปุณโณทก. ม.ป.ป. **ศิลาจารึกอีสาน**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ธวัช ปุณโณทก. 2526. **พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธิดา สาระยา. 2535. **อาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ธีรชัย บุญมาธรรม. 2536. **ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ. 2318-2450**. มหาสารคาม: วิทยาลัยครูมหาสารคาม.

ธีรชัย บุญมาธรรม. 2528. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. 2524. "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

นิติ เอียวศรีวงศ์. 2529. "จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล: ความเสื่อมสลายของกลุ่มอำนาจเดิมในเกาะภูเก็ต" มิติทางการเมืองในปรากฏการณ์ของสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย.

บังอร ปิยะพันธุ์. 2529. "ประวัติศาสตร์ของชุมชนชาวลาวในหัวเมืองชั้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3. 2506. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 42. 2512. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 43. 2513. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.

ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 44. 2512. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.

ประสิทธิ์ คุณรัตน์. 2530. **ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน**. ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ปรีชา พิณทอง, ปรีวรรัต. 2535. **ประวัติเมืองอุบลราชธานี**. อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท.

พรเพ็ญ ยันตระกูล และอัจฉราพร กมฺพพิสมัย, บรรณาธิการ. 2527. "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย". กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

พรรณนา สินสวัสดิ์. 2521. "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367-2370" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พระญาณรักขิต. 2491. **พงศาวดารเมืองยโสธร**. พิมพ์เป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพพระครูจิตตวิโสธนาจารย์ ณ วัดสร้างโคก อ.ยโสธร เมื่อวันที่ 23 เมษายน 2491.

พิรุฬห์ สวัสดิ์รัมย์. 2530. "การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลอีสาน พ.ศ. 2442-2475" ปริญญานิพนธ์

- การศึกษาหมาบั้งคิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- พิสิฐ เจริญวงศ์. 1985. "ภูมิศาสตร์และโบราณคดีอีสาน" หน้า 13-20 ใน Conference on Geology and Mineral Resources Development of the Northeast, Thailand, KKU, 26-29 Nov.1985.
- ไพฑูรย์ มีกุล. 2527. "สภาพสังคมและเศรษฐกิจอีสานก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2" เอกสารประกอบการสัมมนาอีสานศึกษา ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม. ณ วิทยาลัยครุนครราชสีมา 4-6 กรกฎาคม 2527.
- ไพฑูรย์ มีกุล. 2532. **เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน**. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. (เอกสารอัดสำเนา)
- ภูวดล ทรงประเสริฐ. 2535. **อินโดจีนในคริสต์ศตวรรษที่ 20**. กรุงเทพฯ: บริษัท พี. เพรส. จำกัด.
- แมคคาร์ธี, เจมส์. 2526. "บันทึกการสำรวจและการบุกเบิกในแดนสยาม" แปลโดย ร.อ. หญิงสุมาลี วีรวงศ์. **วารสารแผนที่** ฉบับพิเศษรวมเล่ม. 24-25 (กรกฎาคม 2524-มิถุนายน 2526: 50-184 : 50-184.) "พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116"
- ราชกิจจานุเบกษา** เล่มที่ 14 (พฤษภาคม ร.ศ.116).
- ราม วัชรประดิษฐ์. 2539. "พัฒนาการของประวัติศาสตร์ชาติในประเทศไทย พ.ศ. 2411-2487" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิโรจน์ ทิบบแก้ว. 2529. "ประวัติศาสตร์อีสานบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางระหว่าง พ.ศ. 2325-2443" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- วิระสิทธิ์ ชูแสงทอง. 2529. "โบราณวัตถุในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" เอกสารประกอบการประชุมวิชาการเมืองและชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. จังหวัดขอนแก่น, 26-29 สิงหาคม 2529. (อัดสำเนา)
- วุฒิชัย มูลศิลป์. 2516. **การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- เวลลา, วอเตอร์ เอฟ. 2530. **แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ**. แปลโดย พ.อ.นิจ ทองโสภิต. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2534. "ประเพณีฝังศพครั้งที่สองกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ.
- สมเกียรติ วันทะนะ. 2530. "เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก" **อยู่ในเมืองไทย**. หน้า 71-128. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สายพิน แก้วงามประเสริฐ. 2538. **การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- ลีลา วีระวงส์. 2535. **ประวัติศาสตร์ลาว**, แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุทัศน์ มั่งไธสง. 2539. "ขบวนการกู้ชาติลาว: ศึกษากรณี "ลาวอิสสระ" ในระหว่าง ค.ศ.1945-1949" วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชีย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- สุทิน สอนองผัน. 2533. "ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางการเมืองในอีสานตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.1792-2394)" วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- สุภณ สมจิตรศรีปัญญา. 2531. "โลกทัศน์ชาวอีสานจากหนังสือก้อม" รัชมังคลาภิเษก : อีสาน-ศึกษา. ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยมหา

สารคาม.

สุวิทย์ ชีวศาควัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. 2541.

ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. ขอนแก่น: คลังนาาธรรม.

เสถียร ลายลักษณ์, ร.ต.ท. 2478. **ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16.** (ร.ศ.116-117) พระนคร: โรงพิมพ์เดลิเมล์.

หอพระสมุดวชิรญาณ. 2469. **จดหมายเหตุเรื่องปราบขบถเวียงจันทน์.** แจกในการพระกรุณาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม.

หอสมุดแห่งชาติ, กอง. **จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 7** ใบบอกพระสุนทรราชวงศาเมืองยโสธร เรื่องสิ่งขี้ผึ้งและรายงานน้ำฝนต้นข้าว

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม. (ม.ร.ว.ปฐุม คเนจร) 2516. “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน” ใน **เมืองในภาคอีสาน.** พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอุดรธานี (จิตร จิตตะยโสธร) ณ ฌาปนกิจสถาน วัดโพธิสมภรณ์ จ.อุดรธานี วันที่ 9 ธันวาคม 2516.

อรรถ นันทจักร์. 2531. **กฎหมายอีสานฉบับต่างๆ: รูปแบบและพัฒนา** เอกสารโรเนียวเย็บเล่มโรงเรียนอำนาจเจริญ อ.อำนาจเจริญ จ.อุบลราชธานี.

อุดรธานี, พระยา (จิตร จิตตะยโสธร). 2516. **เมืองในภาคอีสาน.** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ณ ฌาปนสถาน วัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม 2516.

อุราลักษณ์ สิทธิบุตร. 2526. “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอี่ยมกมล จันทะประเทศ. 2538. “สถานภาพเจ้านายพื้นเมืองอุบลราชธานี (พ.ศ. 2425-2476)” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

หนังสือภาษาลาว

คำพา พอนแก้ว. ม.ป.ป. “ภาคที่ 2 การศึกษาลาวในระยะปี 1893-1945” ใน **ประวัติการศึกษาลาว.** สนับสนุนโดยมูลนิธิโตโยตาแห่งประเทศไทย ปูน เวียงจันทน์.

คำหมั่น วงกตรัตน์, เจ้า. 2516. **พงศาวดารชาติลาว.** เวียงจันทน์ : หอสมุดแห่งชาติ.

ดวงไซ หลวงพะสี. 1995. **คู่มือพงศาวดารลาวคนลาวแผ่นดินลาว.** เวียงจันทน์: โรงพิมพ์รัฐ.

หนังสือภาษาอังกฤษ

Murdoch, John B.1974. “The 1901-1902 Holy Man’s Rebellion”. **Jornal of Siam Society.** 62(1): 47-66.